

Tartu Ülikool
Sotsiaalteaduste valdkond
Haridusteaduste instituut
Eripedagoogika ja logopeedia õppekava

Kristi Sarapuu

JUHENDMATERJALI KOOSTAMINE 2-3-AASTASE KÕNEARENGU HILISTUSEGA
LAPSE SUHTLEMISE JA KÕNE ARENGU TOETAMISEKS

Magistritöö

Juhendaja: Merit Hallap (MA)
Kaasjuhendaja: Pille Häidkind (PhD)

Tartu 2020

Kokkuvõte

Juhendmaterjali koostamine 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks

Käesoleva töö eesmärgiks oli koostada teaduskirjanduse ja kõnehilistusega eesti laste esimeste sõnade uuringu põhjal juhendmaterjal 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks. Juhendmaterjal on mõeldud kasutamiseks lapsega igapäevaselt tegelevatele täiskasvanutele ehk peamiselt lasteaiaõpetajatele ja lapsevanematele.

Juhendmaterjali koostamiseks saadi teoreetiline alus teadusartiklitest. Lugeja saab juhendmaterjalist infot mitteverbaalse suhtlemise, kõne mõistmise ning esimeste sõnade ja lausungite kujundamise kohta. Juhendmaterjalis toodud näidete ja keelematerjali esitamisel tugineti kõnearengu hilistusega laste vanemate seas läbiviidud MacArthuri suhtlemise arengu testi andmetele ning logopeedide, õpetajate ja lapsevanemate eksperthinnangutest saadud tagasisidele.

Juhendmaterjali hinnanud lasteaiaõpetajad ja lapsevanemad leidsid, et nad said sealt uusi teadmisi kõne arengu toetamise kohta ja nõustusid, et juhendmaterjal on neile vajalik ning nad kasutaksid selles toodud soovitusi oma igapäevatoos ja -elus. Eriti kasulikuks peeti juhendmaterjalis toodud näiteid. Logopeedid tõid esile juhendmaterjali praktilisuse ja nõustusid, et juhendmaterjal toetab nende tööd lasteaiaõpetajate ja lapsevanemate nõustamisel ning nad soovitsid seda lasteaiaõpetajale ja lapsevanemale.

Märksõnad: kõnearengu hilistus, KAP, kõne arengu toetamine, juhendmaterjal

Abstract

Instructional materials for supporting communication and speech development in 2-3-year-old children with latent speech development

The aim of this paper is to compile instructional materials for supporting communication and speech development in 2-3-year-old children with latent speech development. The instructional materials are meant for adults who take care of children on a daily basis, in other words, mainly nursery school teachers and parents.

The theoretical framework of the instructional materials is based on scientific articles. The instructional materials provide information on non-verbal communication, speech comprehension and the formation of first words and utterances. The examples and language materials provided in the instructional materials are based on data collected from the parents of children with latent speech development using the MacArthur Communicative Development Inventories and feedback based on the expert opinions of speech therapists, teachers and parents.

Speech therapists who evaluated the instructional materials agreed that the materials support their work in counselling nursery school teachers and parents and they would recommend the materials to nursery school teachers and parents. Nursery school teachers and parents found that the instructional materials provided new information on supporting speech development and agreed that the materials are useful and they would use the suggestions in the materials in their everyday work and life.

Keywords: latent speech development, late talkers, speech development support, instructional materials

Sisukord

Kokkuvõte.....	2
Abstract.....	3
Sissejuhatus.....	5
Probleemi püstitus ja analüüs.....	6
Kuni 36-kuuse eakohase arenguga lapse suhtlemise ja kõne areng	6
Kõnearengu hilistuse ehk kõnearengu peetusega (KAP) lapse kõne areng	9
Kõne arengu toetamine.....	12
Juhendmaterjali koostamine arendusuuringu raames.....	15
Metoodika	18
Valim.....	18
Mõõtevahend.....	19
Protseduur.....	19
Andmeanalüüs.....	21
Tulemused ja arutelu.....	22
KAP laste retseptiivne ja ekspressiivne sõnavara	22
Juhendmaterjali struktuuri ja sisu kujunemine.....	26
Ekspert hinnangud juhendmaterjali arusaadavusele ja kasutatavusele	27
Uurimistöö eesmärgi täitumine ja piirangud.....	37
Tänu sõnad	39
Autorsuse kinnitus	40
Kasutatud kirjandus	41
Lisa 1. Ekspert hinnangu küsimustik lasteaiaõpetajatele ja lapsevanematele	54
Lisa 2. Ekspert hinnangu küsimustik logopeedidele.....	60
Lisa 3. Ekspert hinnangus osalemise nõusoleku küsimise kiri	65

Sissejuhatus

Esimestel eluaastatel on lapse oluliseks arenguliseks ülesandeks rääkima õppimine, sest kõnele ja kõnelisele suhtlemisele baseerub kogu lapse tegevuse reguleerimine, uute teadmiste omandamine ja kasutamine (Hallap & Padrik, 2008; Karlep, 1998). Varase suhtlemise arengust sõltub väga suur osa lapse edasisest arengust, sh täidesaatvate funktsioonide, funktsionaalse lugemisoskuse ja arvutamisoskuse areng, aga ka koolivalmidus ja õppeedukus (Hammer et al., 2017; Justice et al., 2009; Rescorla, 2002; Schults, 2016; Skibbe et al., 2008).

Umbes 15%-l lastest ei arene kõne ootuspäraselt, vaid hilineb. Kõnearengu hilistusega (sünonüüm: kõnearengu peetus, KAP) on laps, kes 24-kuuselt ei kasuta 50 sõna ja ei moodusta kahest sõnast koosnevat lausungeid. KAP lapse mahajäämus avaldub peamiselt kõneloomes, sealjuures on tunnetustegevus, mootorika ja kõnemõistmine pigem eakohased (Rescorla, 2013).

Teades, kui oluline on kõne roll lapse arengule, on tähtis võimalikult varane mahajäämuse märkamine ja sekkumine. Varase sekkumise eesmärgiks on ennetada, leevendada või kõrvaldada teisesid mahajäämusi (Kuusik, 2007). Kommunikatsioonivõime arendamine on logopeedi tööülesanne, kuid tugispetsialistide puuduse tõttu (Kolnes & Konstabel, 2018) ei jõua enamasti alla 3-aastased lapsed logopeedi juurde ja varase kõne arengu toetamine jääb ennekõike lapsega igapäevaselt tegelevatele täiskasvanutele.

Varasemad uuringud on näidanud, et kui lapsega tegelevad täiskasvanud kohandavad oma kõne lapsele jõukohaseks, on lapse keelelises arengus näha tublit edasiminekut (Catherine Saint-Georges et al., 2013; Roberts & Kaiser, 2015) ja varase kõne toetamisel on kõige efektiivsem just lapsega enim kokkupuutuvate täiskasvanute tugi (van Balkom et al., 2010). Roberts ja Kaiser (2015) leidsid, et kui võrrelda logopeedi ja lapsevanema sekkumist, toob lapsevanema panus kaasa suuremad positiivsed muutused väikelapse kõne arengus. Põhjuseks on asjaolu, et lapsevanemal on tugev emotsionaalne seotus lapsega ning võimalus toetada lapse kõne arengut igapäevaselt.

Eesti keeles on mitmeid materjale, kust saab infot kõnearengu seaduspärasuste kohta ja soovitusi, millele tähelepanu pöörata lapsega suhtlemisel. Näiteks saab esmase sõnavara kujundamise kohta infot Astra Schultsi ja Merit Hallapi artiklist „Eesti laste esmane sõnavara ja selle kujundamine“ (Hallap & Schults, 2017). 2-7-aastaste laste kõne arendamise kohta saab lugeda Merit Hallapi ja Marika Padriku raamatust „Lapse kõne arendamine. Praktilisi soovitusi kõnelise suhtlemise kujundamisel“ (Hallap & Padrik, 2008) või peatükist “Keel ja kõne”

käsiraamatus “Õppe-ja kasvatusvaldkonnad” (Padrik & Hallap, 2009). Soovitusi leiab ka Eesti Logopeedide Ühingu kodulehelt (Eesti Logopeedide Ühing, s.a.) ja mitmete lasteaedade kodulehtedelt, nt Puiga lasteaed (Tolga, s.a.) ja Tammiste lasteaed (*Lugemissoovitus / Tammiste lasteaed*, s.a.).

Autorile teadaolevalt ei ole eesti keeles kirjutatud juhendit, milles oleks etapiviisilised soovitusel koos näidistega KAP lapse varase suhtlemise ja kõne toetamiseks. Logopeedi kutsestandardi (*Kutsestandardid*, 2019) järgi on logopeedi ülesandeks lapse lähedaste ja teiste spetsialistide nõustamine sobiva suhtluskeskkonna loomisel ning neile lapse kõne arendamiseks sobivate meetodite ja võtete tutvustamine. Tulevase logopeedina võttis autor endale ülesande koostada magistritöö raames juhendmaterjal ja selle abil juhendada lasteaiaõpetajaid ning lapsevanemaid 2-3-aastase KAP lapse suhtlemise ja kõne arengu toetamisel. Lapse kõne toetamiseks on oluline täiskasvanute süsteemne juhendamine (Roberts & Kaiser, 2015).

Probleemi püstitus ja analüüs

Kõne arengus läbib laps kindlad etapid. Kõnearengu hilistuse märkamiseks tuleb teada varase kõnearengu etappe. Alljärgnevalt on kirjeldatud eakohase arenguga lapse olulised kõne arengu tähised, seejärel võrdlusena kõnearengu hilistusega lapse kõnearengu erisused ja kõne arengu toetamise olulised valdkonnad ning põhimõtted.

Kuni 36-kuuse eakohase arenguga lapse suhtlemise ja kõne areng

Enne, kui laps hakkab kasutama kõnet, läbib ta kõne-eelse perioodi. Sellel perioodil on olulisteks arengu tähisteks ühistähelepanu, lalisemine, žestide kasutamine ja kõnemõistmine. Kuna kõne-eelne areng on vundamendiks kõne arengule, siis ennustab kõne-eelse perioodi areng lapse hilisemat kõne arengut (Crais et al., 2009).

Ühistähelepanu. Oluline on teada, et laps õpib suhtlema täiskasvanuga koos tegutsedes ja sihipärane kõne arendamine on võimalik vaid ühistähelepanu korral. Ühistähelepanu tekib olukorras, kus lapse ja täiskasvanu tähelepanu on samal objektil ja/või tegevusel ning mõlemad partnerid on teadlikud teise tähelepanu fookusest. Ühistähelepanu saab alguse u 9-kuuselt, varases eas annavad selle tekkimisest märku peamiselt visuaalsed vihjed nagu nt lapse pilgu liikumine, tema pea suund või käega osutamine. Mida pikaajalisem on ühistähelepanu, seda

soodsam on keskkond kõne arendamiseks (Akhtar & Gernsbacher, 2007; Morales et al., 2000; Peter Mundy et al., 2007; Yu et al., 2019).

Lalisemine. Lalina perioodil on kõne arengu seisukohast kõige olulisem 6-kuuselt tekkiv kanooniline ehk silbiline lalin, mille moodustavad konsonandist ja vokaalist koosnevad peamiselt lahtised korduvad silbid (nt ba-ba, da-da, me-me) ning u 10-kuuselt algav varieeruv lalin, kus lapsed panevad kokku erinevaid silpe (nt da-ba-da, mä-pä-tä), sh sarnaneb lalina intonatsioon emakeelele (Harris, 2004). Lalinas ilmnevad esmased fonoloogilised oskused ja lalinas esinevad silbid sisalduvad tõenäoliselt ka esimestes sõnades (Harris, 2004; Vihman et al., 1985).

Žestide kasutamine. Lapse varastest suhtluskavatsustest annab märku žestide kasutamine. Žestid on lapse esimene püüdlus luua side teise inimesega, et mõjutada selle inimese käitumist, tundeid ja mõtteid (Goldin-Meadow, 2009). Žestid annavad lapsele võimaluse end väljendada enne, kui nad muutuvad osavateks kõnelejateks (Crais et al., 2009; Hsu & Iyer, 2016).

Väikese lapse kommunikatiivsed žestid jagunevad kaheks. Deiktilised žestid (nt osutamine, andmine, näitamine) ilmuvad u 8-10-kuuselt ja sümbolilised žestid (nt pea noogutamine nõustumiseks, lehvitamine, plaksutamine, käe või mõne eseme asetamine kõrva juurde nagu räägiks telefoniga) u 12-kuuselt (Hawa & Spanoudis, 2014). Goodwyn ja Acredolo (1998) selgitasid, et osad lapsed hakkavad kasutama sõnu ja žeste samaaegselt ning osad lapsed kasutavad žeste mõned kuud enne sõnu. Nende poolt läbiviidud uuringus ei kasutanud ükski laps kõnet enne žeste. Žestide kasutamine on lapse jaoks kergem võrreldes kõnega, nt on lihtsam osutada trummile kui öelda välja sõna *trumm* (Goldin-Meadow, 2003).

Kõne mõistmine. Enne päris sõnade kasutusele võtmist peab laps mõistma sõnade tähendust. Kõnemõistmise baasiks on tunnetustegevuse areng ja kujutuspildid erinevatest objektidest ning sündmustest (Steinberg & Sciarini, 2006). Laps kasutab aktiivselt u kolmandikku sõnadest, mille tähendust ta mõistab (Hallap & Padrik, 2008; Harris, 2004).

Schults (2016) ja Harris (2004) on oma uuringutes leidnud, et eakohase arenguga lapsed nii Eestis kui mujal hakkavad sõnu mõistma u 8-kuuselt. MacArthuri suhtlemise arengu testi (ECDI: sõnad ja žestid) järgi mõistab laps 14-kuuselt keskmiselt 100-180 sõna (Schults, 2016; Stolt et al., 2008). Stolt jt (2008) poolt läbi viidud uuringu tulemused näitavad, et kõige enam mõistavad lapsed kõnearengu varases eas sotsiaalse suhtluse sõnu (loomade hääli, lapsele oluliste inimeste nimetusi, rutiinide ja mängudega seotud sõnu) ja nimisõnu. Üheksakuuse lapse retseptiivses

sõnavaras oli 42% nimisõnu, 30% sotsiaalse suhtluse sõnu, 15% tegusõnu, 6% funktsioonisõnu (määr-, taga-, küsi-, arvsõnad) ja 6% omadussõnu. Aasta ja kolme kuu vanuselt oli lapse retseptiivses sõnavaras kasvanud nimi- ja tegusõnade hulk (vastavalt 42%-lt 51%-le ja 15%-lt 17%-le) ning märgatavalt vähenenud sotsiaalse suhtluse sõnade osakaal (30%-lt 16%-le). Teiste sõnaliikide osakaal oli jäänud samaks (Stolt et al., 2008).

Enamasti on retseptiivse sõnavara maht positiivses seose ekspressiivse sõnavaraga (Schults, 2016), kuid Stolt jt (2008) leidsid, et alati see nii ei ole ning töid ühe põhjusena välja kõneloomet ja kõnemõistmist vahendavad erinevad neuroloogilised süsteemid ajus.

Esimesed sõnad. Juba 9-kuused lapsed eristavad kõnes oma emakeele tüüpilisi fonoloogilisi järjendeid, mis ilmuvad esimesena ka nende enda kõnesse. Uuringutes on leitud, et lapsed omandavad esimesed 50 sõna kiiremini, kui need on fonoloogiliselt omavahel seotud, st iga lisanduv sõna sarnaneb juba kasutusel oleva sõnaga häälikute osas. Laste sõnavara suurust ennustab fonoloogiliste oskuste mitmekesisus (MacRoy-Higgins & Schwartz, 2013).

Eakohase arenguga eesti lapsed ütlevad esimese sõna u 10-kuuselt, sh on neli esimest enimkasutatud sõna aitäh, nämm-nämm, ema ja aidaa. Eakohase kõnearenguga 16-kuuse eesti lapse sõnavaras on keskmiselt 49 sõna (Schults, 2016). 24-kuuse lapse sõnavaras on keskmiselt 300 sõna (MacRoy-Higgins et al., 2016). Uuringud on näidanud, et alates 50 sõnast hakkab lapse sõnavara kasvama kiiremas tempos (Schults et al., 2013). Kõige aktiivsemad sõnavara kasvu etapid on 1a6k – 2a ja 2a6k – 3 aasta vanuselt (Karlep, 1998).

Kõnearengu varases etapis, mil sõnavara on väike, domineerivad sotsiaalsed väljendid (rutiinide ja mängudega seotud sõnad, nt aitäh, aidaa) ning hääli matkivad sõnad (nt mõmm-mõmm, auh-auh), sest nende häälikstruktuur on lihtne. Kui sõnavara maht ületab 50 sõna piiri, muutuvad nii inglise kui eesti keelt kõnelevatel lastel valdavaks nimisõnad (Harris, 2004; Schults, 2016; Stolt et al., 2008). Harrise (2004) sõnul tingib nimisõnade ülekaalu asjaolu, et nimisõnu on lastel lihtsam omandada, sest need viitavad konkreetsetele objektidele ja sõnatähenduse ning objekti vaheline seos on selgem ja väljapaistvam võrreldes teiste sõnaliikidega. Esimeste nimisõnadena hakkab laps kasutama tema jaoks oluliste inimeste (nt isa, tita, tädi), teda igapäevaselt ümbritsevate objektide (nt nukk, nööp, auto, lamp, pall) ja tegevuste (nt anna, hüppama, tahan, andma, sööma) nimetusi (Schults, 2016). Lapse esimesed sõnad võivad olla kitsamas nn pärisnime tähenduses (nt lapse jaoks tähendab sõna *koer* ainult tema

kodus olevat koera ja teisi koeri mitte) (Karlep, 1998) või hoopis laiemas tähenduses (nt nimetab laps *emmeks* kõiki tädisid, mitte ainult oma emmet) (Hallap & Padrik, 2008).

Kui lapse sõnavaras on juba piisav hulk nimisõnu (inglise keelt kõnelevatel lastel 100-200 sõna), hakkavad aktiivselt kujunema seosed sõnade vahel ning sõnavara täieneb tegu- ja omadussõnadega (Caselli et al., 1999). Tegusõnade omandamine on lapse jaoks tunnetuslikult keerulisem kui nimisõnade omandamine. Lapse varases sõnavaras on esindatud ka muud sõnaliigid (nt asesõnad, määrsõnad), kuid nende osakaal tõuseb siis, kui sõnavara maht ületab juba vähemalt 300 sõna piiri (Stolt et al., 2008).

Grammatika omandamine. Pooleteise kuni 2-aastaselt tekivad lapse kõnes esimesed märgid grammatika omandamisest ning laps hakkab sõnu omavahel kokku panema, moodustades mitmesõnalise ütluse. Esimestes lausetes puuduvad üldjuhul kaassõnad ja seotud morfeemid, ei kasutata mitmuse tunnust, pöörde- ja käändelõppusid. Varases kõnearengus on grammatika areng tihedalt seotud sõnavara kujunemisega (Bassano et al., 2016; Conti-Ramsden & Durkin, 2012). Laps hakkab aktiivselt omandama tegusõnavorme siis, kui lausung koosneb keskmisel 1,6 sõnast ja käändsõnavorme siis, kui lausung on üle kahe sõna pikk (Argus, 2008). Kolmeaastaselt hakkab laps aktiivselt kasutama koond- ja liitlauseid (Argus, 1995).

Kõnearengu hilistuse ehk kõnearengu peetusega (KAP) lapse kõne areng

Erinevate uuringute (Rescorla, 1989; Roulstone et al., 2011) põhjal on 15% lastel raskusi kõne omandamisega ja nende laste kõne areng hilistub. Kõnearengu hilistusega on laps, kellel puudub muu primaarne probleem (nt kuulmispuue, autismispektri häire, intellektipuue vm neuroloogiline põhjus), kuid kõne areng on maha jäänud. Peamine kõnehilistuse kriteerium on mahajäämus ekspressiivses kõnes. Erinevate allikate põhjal antakse KAP hinnang lapsele vanuses 18-36 kuud, kuna selles vanusevahemikus hakkavad lapsed omandama grammatilisi oskusi (Dale et al., 2003; Rescorla, 2013).

Rescorla ja Roberts (2002) ütlevad, et KAP laste keeleomandamise võime, st kuulmistaju, auditivne töötlus, verbaalne töömälu, motoorne planeerimine ja/või grammatikareeglite omandamine ning töötlus on nõrgem võrreldes eakohase arenguga lastega. Esmalt avalduvad nimetatud raskused fonoloogia ja sõnavara omandamisel, seejärel hilinevad morfoloogilistes oskustes ning lõpuks kõrgemates keelelistes oskustes nagu keeruliste lausekonstruktsioonide mõistmine ja siduskõne loome (Rescorla & Turner, 2015).

Põhjused kõnearengu mahajäämuseks võivad olla neurobioloogilised, geneetilised, aga ka keskkondlikud. Perekonnas esinevad keelepuuded on suureks riskifaktoriks kõnehilistuse tekkel (Desmarais et al., 2008; Hawa & Spanoudis, 2014).

Mitmed allikad väidavad, et KAP lapse kõne areng sarnaneb üldjoontes eakohase arenguga nooremas vanuses lapse omaga ja erinevate kõnevaldkondade mahajäämus on ühtlane (Padrik et al., 2016; Paul Rhea & Jennings Patricia, 1992; Thal et al., 1995). Samas on teadlasi (Fasolo et al., 2008; MacRoy-Higgins & Schwartz, 2013), kes ütlevad, et KAP lapse kõne arengus (nt fonoloogia arengus) erineb ka atüüpilisi mustreid.

Lalisemine. Erisusi KAP lapse kõne arengus võib märgata juba lalina perioodil - lalina algus võib ajaliselt hilineda, silbistruktuur on lihtsam (KAP lapsed kasutavad peamiselt vokaali või CV kombinatsiooni), lalin on väiksema varieeruvusega erinevate silpide poolest, lalinas esineb vähem konsonante (nt kasutatakse vähem frikatiive, peamiselt kasutavad KAP lapsed /p/, /t/, /k/, /m/, /n/ häälikuid) ja vähem korrektselt produtseeritud konsonante (nt asendavad inglise keelt kõnelevad KAP lapsed konsonante poolvokaalide ja kõrihäälikutega) (Fasolo et al., 2008; MacRoy-Higgins & Schwartz, 2013).

Žestide kasutamine. Goldin-Meadow (2009) väidab, et KAP lapse žestide kasutamine sarnaneb üldjoontes eakohase arenguga lapse omaga. Samas on uuringud näidanud, et KAP lapsed võivad kõne puudumise kompenseerimiseks kasutada deiktilisi žeste rohkem võrreldes eakohase arenguga lastega, aga sümbolilisi žeste kasutavad pigem hilisema algusega ning vähem (Hawa & Spanoudis, 2014; Hsu & Iyer, 2016). Samad uurijad kirjutavad, et 18-29-kuuste KAP laste žestide kasutamine ennustab seda, kas nad jõuavad 4. eluaastaks arengus järele eakohase arenguga lastele.

Kõne mõistmine. Kõne mõistmise poolest jagunevad KAP lapse kaheks – ühe grupi moodustavad lapsed, kellel on mahajäämus peamiselt ekspressiivses kõnes ja teise grupi need lapsed, kellel on raskused ka retseptiivses kõnes (Desmarais et al., 2008; Rescorla, 2013; Thal et al., 2013). Tõsine mahajäämus kõnemõistmises ennustab lastele tulevikus suuremaid raskusi kõne omandamisel (Marchman & Fernald, 2013; Rescorla, 2011; Thal et al., 2013).

Sõnade omandamine. Ühe peamise tunnusena KAP lapse identifitseerimisel on teadlased välja toonud kriteeriumi, et KAP lapsel on kaheaastaselt sõnavaras alla 50 sõna ja ta ei räägi 2-3st sõnast koosnevate lausungitega (MacRoy-Higgins et al., 2016; Rescorla, 1989). Sarnaselt

eakohase arenguga lastega on KAP laste sõnavara suurus seotud lapse fonoloogiliste oskustega. Sõnavara omandamise muudab KAP laste jaoks keeruliseks asjaolu, et nende kõnetaju on häiritud ja nad ei suuda eristada ning mällu salvestada kõnes esinevaid tüüpilisi fonoloogilisi mustreid (Conti-Ramsden & Durkin, 2012). See võib olla põhjuseks, miks KAP lapse sõnavara omandamine on hilisem ning sõnade semantilised kategooriad ja sõnaliigid sarnanevad eakohase kõnearenguga aasta noorema lapse omadega (Desmarais et al., 2008; MacRoy-Higgins & Schwartz, 2013). MacRoy-Higgins jt (2016) järgi on 23-kuuselt KAP lapse sõnavaras enim loomade ja teiste objektide hääli ning muid häälotsusi (18% kogu sõnavarast), 15-kuusel eakohase arenguga lapsel on nimetatud sõnade osakaal 11% ja 23-kuusel eakohase arenguga lapsel vaid 3% kogu sõnavarast. 23-kuuselt on KAP lapse sõnavaras verbe 3%, sama vanal eakohase arenguga lapsel on verbide osakaal 14% kogu sõnavarast.

Grammatika omandamine. KAP laste jaoks on keeruline ka grammatika omandamine. Kolmeaastaselt esineb KAP lapsel mahajäämus nii morfoloogilistes kui süntaktilistes oskustes. Rice jt (2008) sõnul liigub KAP lastel grammatika omandamine sama trajektoori pidi kui eakohase arenguga lastel, kuid nii nimisõna- kui verbimorfeemid võetakse kasutusele ajaliselt hiljem ja pikema aja vältel. Padrik jt (2016) uurimuses oli KAP lastel raskusi baaslause moodustamisega, nende lauseid iseloomustas vigade kombineerumine ühes lauses ja algvormi või tüve kasutamine õige sõnavormi asemel. Samas uuringus osutus KAP laste jaoks keeruliseks ka erinevat tüüpi lausungite järelekordamine, mis Everitt jt (2013) sõnul on neljandal eluaastal hea marker kõnehilistuse riski määratlemisel. Padrik jt (2016) väitel sarnaneb KAP lapse grammatika omandamine aasta noorema eakohase arenguga lapse grammatika omandamisega. Grammatika omandamisel on suuremad raskused nendel kõnehilistusega lastel, kellel on mahajäämus ka retseptiivses kõnes (Rescorla & Roberts, 2002).

Kokkuvõtlikult võib öelda, et KAP lapsed on heterogeenne rühm. Paul ja Roth (2011) ja Rescorla (2011) sõnul jõuab 70-80% KAP lastest eakaaslastele järele 3-4-aastaselt. Samas on lapsi, kellel jäävad raskused püsima (Colunga & Sims, 2017) ning kes vajavad seetõttu enda ümber teadlikke täiskasvanuid ja nende tuge, et omandada kõne ning suhtlemiseks vajalikud oskused (Hallap & Padrik, 2008; Wing et al., 2007).

Kõne arengu toetamine

Lapse kõne arengut mõjutavad geneetilised ja bioloogilised tegurid, aga ka keskkond, kus laps kasvab. Uuringud on näidanud, et esimesel viiel eluaastal on eriti oluline keskkonna mõju (Hayiou-Thomas et al., 2012). Väikese lapse kõne toetamine on tõhus lapse jaoks loomulikus keskkonnas igapäevategevuste raames, kus temaga kokkupuutuvad täiskasvanud loovad lapsele võimalikult palju erinevaid suhtlusolukordi (Heidlage et al., 2020; Kaiser & Hester, 1994; Nikki Wen Yan Fong et al., 2012). Laps õpib suhtlema reaalses olukordades koos täiskasvanuga tegutsedes (Hallap & Padrik, 2008; Kuusik, 2007). Esialgu peaks valdav olema esemeline tegevus praktilise tegutsemise raames (Karlep, 1998). Laps õpib peamiselt matkimise teel ja igale uue oskuse iseseisvale rakendamisele eelneb sama oskuse matkimine (Olswang et al., 2018). Täiskasvanu ülesanne on anda lapsele sobiv kõnemudel, et laps kuuleks enda jaoks arusaadavat kõnet ning temas kasvaks soov suhelda. Kõne arengut toetavas keskkonnas on suhtluspartner last kaasav ja lapse algatustele reageeriv, kõne on lapsele orienteeritud (Hoff, 2006).

Kõne omandamise eelduseks on kõne-eelsete oskuste (ühistähelepanu, matkimisoskus, žestide kasutamine, kõnemõistmine) kujundamine (Kaiser & Roberts, 2011). Alustada tasub ühistähelepanu arendamisest, kuna ühistähelepanust saab alguse interaktsioon ja vastastikusus, mis on omakorda baasiks suhtlemisele (Carpenter et al., 1998; Padrik, 2016). Dominey & Dodane (2004) sõnul saab ühistähelepanu luua kahel moel – täiskasvanu saab rääkida objektist, millel on lapse tähelepanu või juhtida lapse tähelepanu muule objektile, toetades seda kõnega. Mitmed uurijad on leidnud, et lastel, kelle emad järgisid ühistähelepanu loomisel lapse fookust, oli suurem sõnavara kui neil lastel, kelle tähelepanu keset emad ise suunasid (Dominey & Dodane, 2004; Morales et al., 2000). Ka Hawa ja Spanoudis (2014) leidsid, et laps omandab kõnet kõige efektiivsemalt siis, kui ta saab ise olla suhtluse algataja ning tegevus on tema jaoks huvitav.

Kõikide mitteverbaalsete oskuste kujundamisel tuleb lähtuda teadmisest, et KAP lapsed vajavad oskuste omandamiseks rohkem näidiseid kui eakohase arenguga lapsed ning seetõttu tuleb täiskasvanul mitteverbaalsete vahendite kasutamist lapsele järjepidevalt mudeldada ja oma kõnet sobivate mitteverbaalsete vahenditega saata (Carina Lüke et al., 2020; Kuusik, 2007).

Kõne-eelsete oskuste kujundamine annab lapsele vahendid oma soovide ja vajaduste väljendamiseks mitteverbaalselt. Seetõttu peab õpetatavate oskuste valimisel lähtuma sellest,

mida lapsel esmalt kõige enam vaja läheb. Esimesed lapse poolt väljendatavad varased suhtluskavatsused on täiskasvanu tähelepanu saavutamine (nt laps sikutab täiskasvanut käest või riideesemest); tähelepanu juhtimine huvitavale objektile või sündmusele (nt laps osutab esemele, toob eseme täiskasvanu juurde, puudutab/patsutab eset); teise inimese tegevuse suunamine/reguleerimine (nt laps võtab käest kinni ja viib soovitud objekti juurde, et üheskoos sellega mängima hakata või et täiskasvanu kõrgel riulil oleva eseme lapsele annaks); tegevuse korduse soovimine (nt täiskasvanu võtab lapse sülle ja siis paneb maha, laps tõstab käed üles, andes märku soovist uuesti sülle saada); tegevusest või esemest keeldumise väljendamine (nt laps nutab, viskab eseme ära, jookseb asjaga täiskasvanu eest ära) ja hüvastijätmine (nt laps lehvitab lahkujale) (Desmarais et al., 2008; Okane & Goldbart, 1998).

Sõnade etapiviisilise õpetamisega saab hakata tegelema siis, kui kõne-eelsed oskused on omandatud. Girolametto & Weitzmani (2002) sõnul on parim viis kõne õpetamiseks kasutada lapsest lähtuvat tegutsemist, sest õpetamine saab olla edukas, kui laps on motiveeritud ja soovib suhelda. Selleks peab jälgima lapse suhtluskavatsusi ja lähtuma just nendest tegevustest, mis lapse tähelepanu köidavad (Hallap & Schults, 2017; Okane & Goldbart, 1998). Oluline on, et täiskasvanu reageeriks sobivalt lapse igale suhtlusalgatussele – nt matkides lapse tegevust ja häälitususi või kommenteerides lapse tegevust, st nõ tõlkides lapse mitteverbaalseid soove sõnadesse (Girolametto et al., 2007; Yoder et al., 2001). Lapsele orienteeritud sekkumiste juures lähtub täiskasvanu lapse huvist, ergutab vooruvaheldust ja lapse osalemist suhtlemises, mudeldab kõnet vastavalt sellele, millele on suunatud lapse tähelepanu. Sealjuures on täiskasvanul ülesanne ka lapse huvi ülal hoida (Cable & Domsch, 2011; Girolametto & Weitzman, 2002). Nikki Wen Yan Fong jt (2012) nõustuvad, et lapsel on kergem verbaalset infot töödelda, kui kõne sisu haakub tema huvi või suhtluskavatsustega.

Sõna kasutusele võtmiseks tuleb esmalt sõna teise inimese kõnes eristada ning seejärel luua seos sõna kõla ja sõna poolt tähistatava objekti vahel (Bergelson & Swingley, 2013; Yu & Ballard, 2007). Sõna kõla ja tähenduse vahelise seose tekkimisel on oluline, et keelekasutuse sotsiaalne kontekst seda toetab. Nimetatav objekt peab asuma lapse vahetus ümbruses ja väga tähtis on lapse tähelepanu fookuse hoidmine objektil, mida täiskasvanu nimetab. Uuringud on näidanud, et sõnavara kasvas rohkem nendel lastel, kes suutsid keskenduda kauem esemega tegutsemisele ning samal ajal kuulda esemega sobivat kõnet (Anne Fernald & Virginia A. Marchman, 2012; Macroy-Higgins & Montemarano, 2016). Ka Cartmill jt (2013) sõnul muudab

sotsio-visuaalne kontekst, kus laps selgelt näeb, millisest objektist/isikust/tegevusest täiskasvanu räägib, sõnatähenduse omandamise lapse jaoks lihtsamaks ning on positiivses seoses lapse sõnavara mahuga.

Esimeste sõnade valikul tasub lähtuda kommunikatiivsuse põhimõttest ja valida need sõnad, mida laps igapäevaselt kõige enam oma suhtluskavatsuste väljendamiseks vajab. Esimesed sõnad kuuluvad baassõnavarasse ning tähistavad selgelt tajutavaid objekte ja tegevusi. Sõnade esilekutsumiseks tasub valida sõnad, mille tähendust laps mõistab. Sõnade valikul on soovitatav arvesse võtta ka sõnade häälikstruktuuri ja lähtuda sellest, milliseid häälikuid laps juba kasutab nt lalinas või teistes sõnades (Cable & Domsch, 2011). Õpetatav keelematerjal peab olema piiratud ning kasutada tuleb palju korduseid (Karlep, 1998). Rescorla (2013) ja Cable & Domsch'i (2011) soovitusel võiks täiskasvanu ühe tegevuse raames mudeldada õpetatavat sõna minimaalselt viis korda.

Nii kõne mõistmise kui esilekutsumise toetamiseks saab suunata lapse tähelepanu olulistele elementidele kõnes, kasutades selleks lapsele suunatud kõnet ehk hoidjakeelt. Hoidjakeel toetab keelesüsteemi omandamist, sest hoidjakeele hääldus on selge, sõnavara maht on teadlikult piiratud, laused on lihtsad ja lühikesed, kõnes esineb palju kordusi, ümbersõnastamisi, oluliste sõnade rõhutamist, pause ja kõne on situatiivne (Kõrgesaar, 2009; Steinberg & Sciarini, 2006). Hoidjakeele eesmärgiks on saavutada ja hoida lapse tähelepanu, mis omakorda toetab ühistähelepanu tekkimist ja säilitamist (Steinberg & Sciarini, 2006). Kõrgesaare (2009) sõnul toetab hoidjakeele kasutamine sõnade matkimist. Uurijad on leidnud, et hoidjakeelse sisendi mõju lapse sõnavara kasvule on märkimisväärselt suur (Ma et al., 2011; Ramírez-Esparza et al., 2017). Hoidjakeelt iseloomustavaid aspekte arvestades võivad esimesed esilekutsutavad sõnad olla pärit just hoidjakeelest (Karlep, 1998). Hoidjakeelsed sõnad on enamast CVCCV ja CVCV tüüpi sõnad (Kõrgesaar, 2009).

Lapse kõne arendamisel on sobiv kasutada erinevaid võtteid nagu näiteks tegevuste ja häälitsuste matkimine ning mudeldamine, stiimulite kordamine, lapse öeldu täiendamine ning laiendamine (Baxendale & Hesketh, 2003). Kõne, mida laps kuuleb, peab asuma lapse lähimas arenguvallas ja väga olulisel kohal on lapses motivatsiooni tekitamine ning ülalhoidmine (Dennis et al., 2017). Lapselt ei tasu nõuda sõnade kordamist, pigem tasub täiskasvanul luua motiveerivaid olukordi, et lapsel oleks soov oma vajadusi sõnaliselt väljendada (Cable &

Domsch, 2011). Hoff ja Naigles (2002) lisavad, et motiveerivalt mõjub kindlasti lapse osaluse järjepidev julgustamine ja tunnustamine.

Olulise kõnearengu toetajana on leitud olevat lapse ja täiskasvanu vaheliste suhtlusaktide arv. Mida enam täiskasvanu lapsega suhtleb, seda enam on lapsel võimalusi saada õige kõne mudel ja oma oskusi praktiseerida. Suurem arv suhtlusakte annab märku ka sellest, et täiskasvanu reageerib enam lapse suhtlusalgatustele (Zimmerman et al., 2009). Samad uurijad toovad esile ühe efektiivse kõne arendamise võimalusena raamatute ühislugemise, mille raames loob täiskasvanu võimalusi lapse kõne/reageeringu esile kutsumiseks ja toimub pidev vooruvaheldus (Zimmerman et al., 2009). Girolametto ja Weitzman (2002) lisavad, et kõik lapse aktiivsust tõstvad meetodid on tõhusad.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et esimesed eluaastad loovab baasi lapse kõne ja suhtlemise arengule ning on seetõttu määrava tähtsusega lapse eluteel. Väikelaste puhul on kõne arengus eriti tähtis roll keskkonnal, kus laps igapäevaselt viibib ja peamine kõne toetaja roll soovitatakse anda lapsega pidevalt koos viibivatele täiskasvanutele. Lapse arengu tagamiseks tuleb aga esmalt last ümbritsevaid täiskasvanuid juhendada ja nõustada (Kaiser & Roberts, 2011).

Lapse kõne areng oleks tõhusam, kui lapsega igapäevaselt kokkupuutuvad täiskasvanud mõistaksid enda võimalusi kõnearengu hilistusega lapse kõne toetamisel ning oskaksid oma rolli teadlikumalt ja paremini täita. Sellest tulenevalt on käesoleva töö **eesmärgiks** koostada teaduskirjanduse ja kõnehilistusega eesti laste esimeste sõnade uuringu põhjal juhendmaterjal 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks. Juhendmaterjali sihtrühmaks on lasteaiaõpetajad ja lapsevanemad.

Juhendmaterjali koostamine arendusuuringu raames

Õppematerjaliks loetakse kõik vahendid, mida õppimiseks kasutatakse. Õppematerjali ülesanne on toetada õpitegevust mingis ainevaldkonnas (Läänemets, 2000). Juhendmaterjal liigitub tekstilise õppematerjali alla. Juhendmaterjal kirjeldab mingi tegevuse sooritamise etappe ja annab vajalikud juhised nende elluviimiseks. Enamasti on juhendmaterjal mõeldud iseseisvaks õppimiseks (*Digitaalse õppematerjali loomise soovitused. Juhend digitaalse õppematerjali autorile.*, 2015).

Juhendmaterjal peab olema hästi mõistetav oma õpijärjestuses ja arvestama õppija eelteadmisi. Käesoleva magistritöö raames koostatud juhendmaterjal on õppijaks lasteaiaõpetajad ja lapsevanemad, kellel enamasti puuduvad eelteadmised kõnearengu toetamisest. Õpimotivatsiooni hoidmiseks ei tohi materjal olla keeruline ja mahukas (Mikk, s.a.). Head juhendmaterjali iseloomustavad järgmised aspektid:

- keeleliselt korrektne ja arusaadav,
- lihtsalt loetav, struktuur on selge ja ülevaatlik, sarnaste elementide kujundus on sama,
- on pealkirjade abil osadeks jaotatud, pealkirjad kajastavad täpselt järgneva teksti sisu,
- peatükil on sissejuhatus, mis edastab kokkuvõtlikult teksti sisu ja motet,
- kasutatakse pilte ja jooniseid teabe visualiseerimiseks,
- olulised kohad (pigem sõnad kui tekstiplokid) on rõhutatud ja esiletoodud loetavuse parandamiseks (rasvane või kursiivkiri, välditakse allajoonimist),
- välditakse läbivat suurtähega tekstiplokkide kasutamist,
- kasutatakse vasak- või rööpjoondust,
- kasutatakse pigem tagasihoidlikku värvigammat,
- tekst ja taustavärv võiksid olla kontrastsed (Villems et al., 2013).

Käesoleva juhendmaterjali koostamisel lähtus autor arendusuuringule seatud eesmärkidest. Arendusuuring on suunatud erialase tegevuse edendamisele ning selle tulemuseks on reaalsuses töötav rakendus, mis on peale valmimist koheselt praktikas rakendatav. Heas arendusuuringus on rakenduse loomine ja teooria omavahel põimunud teatud praktilisi nõudeid rahuldava tulemuse loomiseks. Arendusuuring on eriti tõhus meetod just haridusvaldkonna ideede arenduses (Niglas, 2004).

Võrreldes empiiriliste uuringutega võib arendusuuringu tulemuste osas tekkida ebakindlus, kuna arendusuuringu tulemuseks ei ole statistiliselt usaldusväärsed tulemused. Samas ei tohiks arendusuuringut hinnata samade kriteeriumite järgi mis empiirilist uuringut, sest uuringute eesmärgid on erinevad. Arendusuuringu eesmärgiks on uute kasulike teooriate loomine ning uuringu kaks väga olulist hindamiskriteeriumit on uudsus ja praktilisus. Arendusuuring loob uusi teooriaid mingi probleemi lahendamiseks, mida traditsioonilise empiirilise lähenemisega luua ei saa. Kui empiiriliste uuringute tugevus seisneb nende statistilistes näitajates/arvudes, siis

arendusuuringute tugevuseks on uuringu selgitav iseloom ja tuginemine spetsiifilistele praktilistele kogemustele (Edelson, 2002).

Töö eesmärgi täitmiseks püstitati kolm uurimisküsimust ja üks ülesanne.

1. uurimisküsimus: *milline on KAP laste esmane retseptiivne ja ekspressiivne sõnavara, võrreldes eakohase arenguga laste sõnavaraga?*

2. uurimisküsimus: *millised on kõnearengu hilistusega laste varase suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks olulised arendusvaldkonnad teaduskirjanduse põhjal?*

Ülesanne: koostada juhendmaterjal, mille kavandatav struktuur on järgmine:

1. Sissejuhatus
2. Kõnearengu hilistus
3. Eakohase kõne arengu ja kõnearengu hilistuse sarnased ja erinevad tunnused
4. Suhtlemise ja kõne arengu toetamine
  - 4.1. Mitteverbaalse suhtlemise roll kõne arengus ja selle arendamise võimalused igapäevategevustes
  - 4.2. Kõne mõistmise kujundamine
  - 4.3. Esimeste sõnade kasutuse kujundamine ja suhtluse arendamine igapäevategevustes
  - 4.4. 2-3-sõnaliste lausungite kasutuse kujundamine.

3. uurimisküsimus: *millise hinnangu annavad logopeedid, lasteaiatõpetajad ja lapsevanemad kõnearengu toetamise juhendmaterjali arusaadavusele ja kasutatavusele?*

Metoodika

Valim

Valim KAP laste esmase retseptiivse ja ekpressiivse sõnavara välja selgitamiseks. Info kogumiseks KAP laste aktiivse ja passiivse kõne kohta MacArthuri suhtlemise arengu testi teel kasutati mugavusvalimit. Valimisse kuulusid 20 last (kümme poissi ja kümme tüdrukut, kuid sooline jaotuvus ei olnud oluline), kes olid 24-30-kuused (keskmine vanus 27 kuud) ja ei kasutanud oma kõnes 2-sõnalisi lausungeid. Kuigi KAP lapse vanus varieerub eri allikate andmetel 18.-36. elukuuni (Dale et al., 2003; Rescorla, 2013), siis kõige selgemalt eristuvad lapsed just kahe aasta vanuselt, kui nad ei räägi 2-3-sõnaliste lausungitega. Sellest tulenevalt olid antud töösse valitud lapsed vanuses 2a – 2a 6k. Kuna valimi moodustamisel lähtuti lapsevanemate ja õpetajate hinnangutest (kas laps kasutab 2-sõnalisi lausungeid või mitte), siis ei saa välistada, et valimis on lapsi, kelle kõnehilistus on tingitud muust primaarsest probleemist. Antud töö eesmärgi täitmist see ei mõjutanud.

Valim eksperthinnangute kogumiseks. Koostatud juhendmaterjalile eksperthinnangu saamiseks kasutati samuti mugavusvalimit. Valimisse kuulus viis logopeedi, viis lasteaiaõpetajat ja kolm lapsevanemat. Tagasisideküsitlus saadeti esmalt viiele nõusolekut avaldanud lapsevanemale, kuid kaks neist ei täitnud küsimustikku. Üks põhjendas loobumist juhendmaterjali mahukusega, kuid teine lapsevanem ei põhjendanud ja temaga kontakti enam ei saadud. Logopeedidelt küsiti hinnangut seetõttu, et logopeedi tööülesandeks on nõustada lapsega tegelevaid täiskasvanuid ja seetõttu on ka nemad kaudselt juhendmaterjali sihtrühmaks. Logopeedid ei tee tööd juhendmaterjali järgi, kuid saavad seda kasutada abivahendina lapsevanemate ja õpetajate juhendamisel. Logopeedide ja lasteaiaõpetajate valiku puhul oli oluline ekspertide haridustase (magistrikraad logopeedias; magistrikraad koolieelses pedagoogikas) ja vähemalt 2-aastane töökogemus 2-3-aastate lastega. Eksperthinnangu täitnud viiest logopeedist neli töötas haridus- ja üks rehabilitatsioonivaldkonnas. Lasteaiaõpetajatest töötas üks õpetaja sõimerühmas, kaks õpetajat liitrühmas ja kaks õpetajat töötab sõimeealiste lastega iga nelja aasta tagant. Lapsevanemate valikul oli oluline, et neil oleks kodus 24-30-kuune laps, kes ei kasuta kõnes 2-sõnalisi lausungeid. Valimisse kuulusid laste emad, kelle keskmine vanus oli 30 aastat.

Mõõtevahend

Mõõtevahend KAP laste esmase retseptiivse ja ekpressiivse sõnavara välja selgitamiseks.

Sõnavara välja selgitamiseks kasutati Astra Schultsi doktoritöö raames eestindatud MacArthuri suhtlemise arengu testi, mis mõõdab 8-16 kuu vanuste laste kõnest arusaamist, ekpressiivset kõnet ja žestide kasutamist (Schults, 2016). Testi laste kõne kohta täitsid lapsevanemad. Inglise keeles kasutatav MacArthuri suhtlemise arengu test (CDI) näitab hästi hilistunud kõne teket (Fenson et al., 2000). Eestis on kasutusel ka test, mis on mõeldud 16-30 kuu vanustele lastele. Käesolevas töös valiti nooremale eale vastav test seetõttu, et suurem osa uurijaid on seisukohal, et KAP lapse kõne areng sarnaneb noorema eakohase arenguga lapse kõnega. Nooremale vanusele mõeldud test andis paremini infot sõnade kohta, mis KAP lastel juba retseptiivses ja ekpressiivses kõnes olemas on. 16-30-kuustele lastele mõeldud testi versioon oleks andnud infot KAP laste kõne puuduste osas, mis antud töö seisukohast oluline ei olnud.

Mõõtevahend eksperthinnangute kogumiseks. Eksperthinnangu saamiseks koostas töö autor internetikeskkonnas Google Forms kaks kaheosalist küsimustikku - ühe lasteaiaõpetajatele ja lapsevanematele (vt lisa 1), teise logopeedidele (vt lisa 2). Lasteaiaõpetajate ja lapsevanemate küsimustiku esimeses osas oli 15 küsimust, logopeedide küsimustikus 13 küsimust. Küsimuste erinevus tulenes küsimustiku täitjate erinevast erialasest väljaõppest ning töö spetsiifikast. Küsimustiku esimese osa eesmärgiks oli saada hinnang juhendmaterjali arusaadavusele ja praktilisusele. Praktilisuse all mõistab autor seda, millisel määral arvestab juhendmaterjal tegelikkust ja selle võimalusi. Esitatud väidetele sai anda hinnangud Likerti skaalal („nõustun täiesti = 5“, „pigem nõustun = 4“, „ei oska vastata = 3“, „pigem ei nõustu = 2“, „ei nõustu = 1“). Iga küsimuse juurde oli võimalik lisada täiendav kommentaar. Küsimustiku teine osa oli logopeedidel, õpetajatel ja lapsevanematel identne. Teine osa koosnes kuuest lahtisest küsimusest ja selle eesmärgiks oli saada ettepanekuid juhendmaterjali täiendamiseks.

Protseduur

Juhendmaterjali koostamise protseduur. Juhendmaterjali koostamisel lähtuti arendusuuringule seatud eesmärgist. Arendusuuring on rakendust loov uuring, milles on ühendatud teadmised ja oskused teatud praktilisi nõudeid rahuldava tulemuse loomiseks (Niglas, 2004). Juhendmaterjali koostamiseks tutvus autor õppematerjalile esitatavate nõuetega ja kõne arengut toetava teaduskirjandusega, mille tulemusel koostati juhendmaterjali struktuur ja sisu. Koostatud

juhendmaterjal saadeti hindamiseks 13-le eksperdile, kellelt saadud tagasiside põhjal juhendmaterjali täiendati.

Juhendmaterjal koostati tsüklilise tegevusena:

- 1) planeerimine (kirjandusega tutvumine oktoober 2018 – detsember 2019);
- 2) tegutsemine (testi andmete kogumine, analüüs juuni 2019 – aprill 2020);
- 3) rakendamine (juhendmaterjali koostamine jaanuar – aprill 2020);
- 4) hindamine (ekspert hinnangute läbiviimine, analüüs aprill 2020);
- 5) järeldused ja üldistused (uurimustöö eesmärkide täitumine ja juhendmaterjali täiendamine, järeldused aprill – mai 2020)

KAP laste esmase retseptiivse ja ekspressiivse sõnavara välja selgitamise protseduur.

Uuringus osalenud laste leidmiseks saatis töö autor meili teel info 1) 20-le lastehoiule üle Eesti (kontaktid saadi Eesti Lapsehoidjate Kutseliidu kodulehelt), 2) kolmele logopeedilisele teraapia keskusele (Tallinnas ja Tartus) ja 3) kõikide maakondade vähemalt kolmele lasteaiale (juhatajale või logopeedile), kus on sõimerühmad (info saadi internetist lasteaia kodulehe kaudu). Lisaks postitati üleskutse uuringus osalemiseks FB Lasteaednike gruppi. Sobivate laste lapsevanemate kontaktide saamiseks tuli lasteaia/-hoiu juhatajal/logopeedil/õpetajal küsida lapsevanemalt luba edastada kontaktid töö autorile või paluda lapsevanemal ise töö autoriga meili teel ühendust võtta.

Lapsevanemad täitsid Tartu Ülikooli psühholoogia instituudi (TÜPH) uuringute keskkonnas MacArthuri suhtlemise arengu testi “Sõnad ja suhtlemisliigutused”. Testis esitati vanemale 386 sõna ja iga sõna kohta tuli märkida, kas laps sõna mõistab ja/või kasutab. Testi täitnud lapsevanemad said töö autorilt meili teel tagasisidet selle kohta, kes on KAP laps, miks koguti infot nooremale lapsele mõeldud testiga ning milline oli lapse kõnemõistmise ja ekspressiivse kõne tulemus võrreldes 8-16-kuuse eakohase arenguga lapsega.

Ekspert hinnangute kogumise protseduur. Ekspert hinnangute saamiseks saadeti logopeedidele, lasteaiaõpetajatele ja lapsevanematele meili teel kiri ja küsiti nõusolekut juhendmaterjali hindamiseks (vt lisa 3). Ekspertide leidmiseks võttis töö autor meili teel ühendust viie logopeediga, kellest ühte soovitas töö juhendaja, ühe kontaktid saadi Haapsalu Tugiteenuste keskuse juhataja kaudu ja kolm olid töö autorile teada kui väikelastega tegelevad logopeedid. Sobivatest lasteaiaõpetajatest kaks inimest leiti FB Lasteaednike grupi vahendusel ja ülejäänud kolme õpetaja leidmiseks saatis töö autor meili kolme lasteaia direktorile. Viis

lapsevanemat, kellele osaluskutsega meil saadeti, osalesid sama töö raames läbiviidud MacArthuri testi täitmisel. Kõikidele ekspertidele saadeti meili teel juhendmaterjal ja küsimustiku link. Küsimustikule vastamiseks oli aega üks nädal.

Andmeanalüüs

MacArthuri suhtlemise arengu testi tulemuste andmeanalüüsiks kasutati programmi Excel, kuhu andmed sisestati objekt-tunnus tabelina. Ridades olid objektid ehk uuringus osalenud lapsed, objektid kodeeriti numbritega 1-20. Tunnused ehk sõnad olid veergudes. Igas lahtris olid suurused 0-2, kus 0 tähendas „ei mõista sõna“, 1 tähendas „mõistab sõna“ ja 2 tähendas „kasutab sõna“. Need testid, mis ei olnud täidetud korrektselt (nt olid täidetud vaid osaliselt), jäeti analüüsist välja. Andmeanalüüsi tulemusel saadi sõnade esinemise sagedused nii mõistmise kui kasutuse tasandil.

Ekspert hinnangute valikvastustega küsimusi analüüsiti Exceli programmiga. Ridades olid objektid ehk uuringus osalenud eksperdid, objektid kodeeriti numbritega 1-13. Tunnused ehk küsimused olid veergudes. Igas lahtris oli vaid üks tunnuse mõõtmisel saadud arv ehk küsimuse vastus numbrina 1-5 (“nõustun”-5, “pigem nõustun” – 4, „ei oska vastata“ -3, „pigem ei nõustu“ - 2, „ei nõustu“ - 1). Puuduvaid väärtusi esineda ei saanud. Lahtisi küsimusi analüüsiti kvalitatiivsel meetodil, kasutades induktiivset lähenemist.

Tulemused ja arutelu

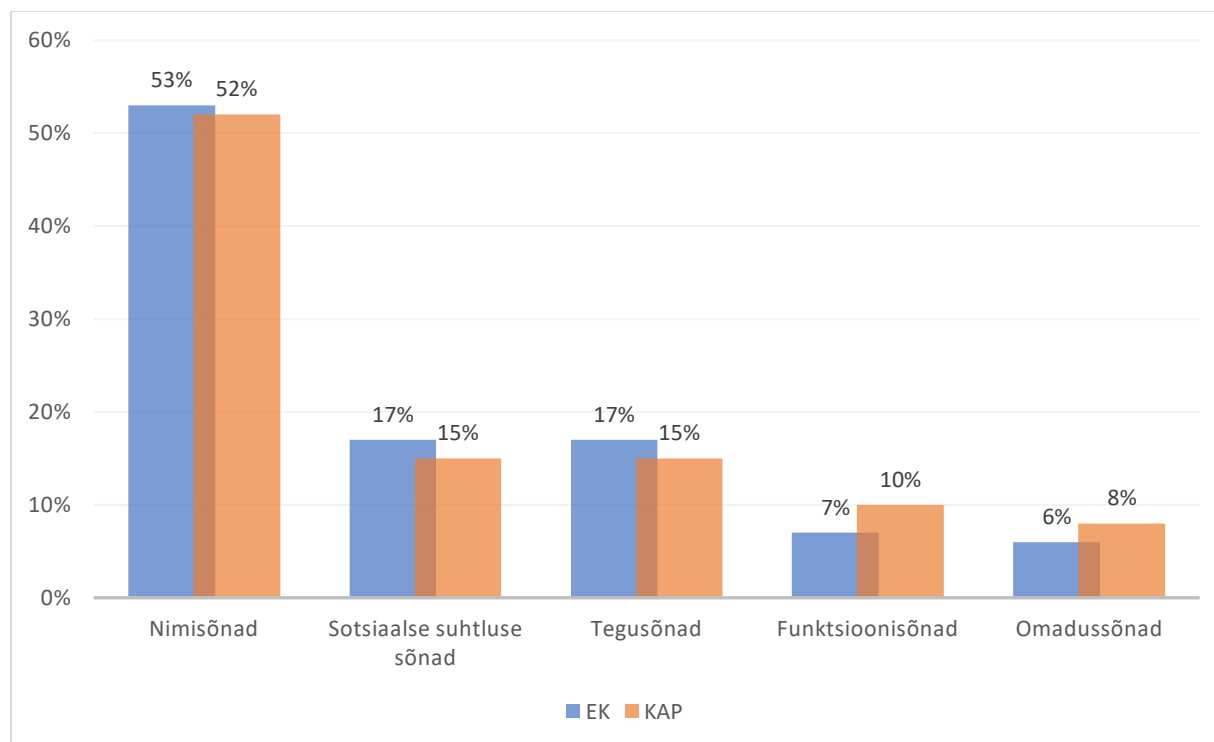
Käesoleva magistritöö eesmärk oli koostada teaduskirjanduse ja kõnehilistusega eesti laste esimeste sõnade uuringu põhjal juhendmaterjal 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks. Materjali kokku panemiseks tutvus töö autor kõnearengu olulisi etappe ja arengu toetamist käsitleva teaduskirjandusega. Esimeste õpetatavate sõnade väljaselgitamiseks koguti infot MacArthuri-Batesi suhtlemise arengu testiga “Sõnad ja suhtlemisliigutused”. Juhendmaterjali täiendamiseks saadi eksperthinnang viielt tegevlogopeedilt, viielt lasteaiaõpetajalt ja kolmelt lapsevanemalt.

KAP laste retseptiivne ja ekspressiivne sõnavara

Esimene uurimisküsimus oli, *milline on KAP laste esmane retseptiivne ja ekspressiivne sõnavara, võrreldes eakohase arenguga laste sõnavaraga*. Küsimusele vastamiseks analüüsiiti 20 KAP lapse ekspressiivset ja retseptiivset sõnavara.

Uurijate sõnul saab KAP laste kõnet võrrelda aasta noorema eakohase arenguga laste kõnega (Padrik et al., 2016; Paul Rhea & Jennings Patricia, 1992; Thal et al., 1995). Seetõttu võeti käesoleva magistritöö uuringu tulemuste võrdluseks Stolt jt (2008) poolt läbiviidud uuringu tulemused 15-kuuste eakohase kõnearenguga laste kohta. Magistritöö uuringu tulemuste kohaselt domineerivad 24-30-kuuste KAP laste retseptiivses sõnavaras nimisõnad, millele järgnevad sotsiaalse suhtluse ja tegusõnad (vt joonis 1). Jooniselt võib näha, et KAP laste retseptiivne sõnavara on väga sarnane Stolt jt (2008) poolt läbiviidud uuringus osalenud eakohase kõnearenguga nooremate laste retseptiivse sõnavaraga. Sõnade võrdlemisel võeti aluseks Caselli jt (1999) poolt täiendatud sõnade liigitus, kus sõnaliikidele lisaks on eraldi välja toodud sotsiaalse suhtluse sõnad. Nendel sõnadel on varases kõnearengus suur roll ja nad domineerivad, kuni lapse sõnavara on kasvanud 20 sõnani (Schults, 2016).

Saadud tulemused kinnitavad, et KAP laste retseptiivne sõnavara sarnaneb aasta noorema eakohase arenguga laste retseptiivse sõnavaraga sõnaliikide poolest.

Joonis 1. Eakohase kõnearenguga laste ja kõnearengu hilistusega laste retseptiivne sõnavara sõnaliikide ja semantiliste kategooriate alusel.

Märkus. EK – eakohase arenguga laps, KAP – kõnearengu hilistusega laps.

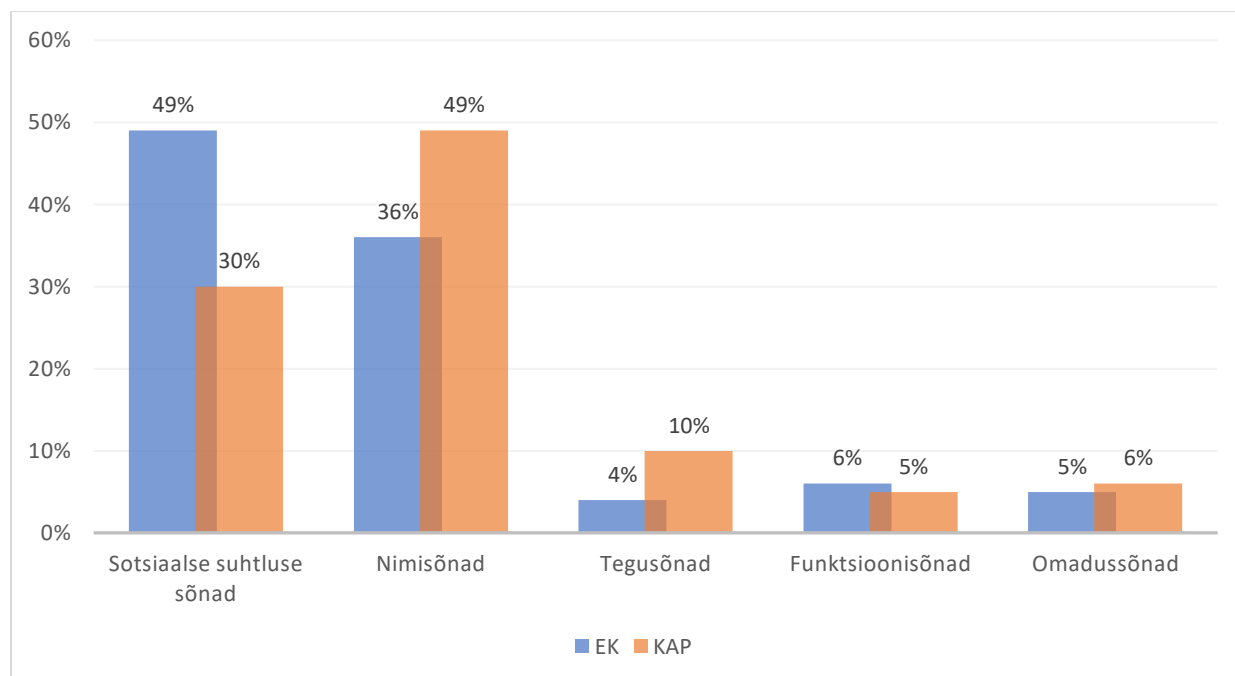
EK laste vanus 15 kuud, KAP laste vanus 24-30 kuud (keskmine vanus 27 kuud).

Protsent näitab, mitu protsenti laste retseptiivsest sõnavarast vastavasse kategooriasse kuulub.

EK laste andmed on Stolt jt (2008) uuringust.

Statistiliselt oluline seos EK ja KAP vahel ($p < 0,05$).

KAP laste ekspressiivse sõnavara kohta saadi magistritöö uuringuga teada, et domineerivad nimisõnad, millele järgnevad sotsiaalse suhtluse ja tegusõnad (vt joonis 2). Saadud tulemused erinevad mõnevõrra varasemate uuringute tulemustest. Võrreldes käesoleva uuringu tulemusi KAP laste ekspressiivse sõnavara osas aasta noorema eakohase kõnearenguga laste ekspressiivse sõnavaraga, on suurim erinevus sotsiaalse suhtluse sõnade, nimisõnade ja tegusõnade osakaalus. Autor ei oska erinevusi põhjendada. Tulemusi võis mõjutada uuringu väga väike valim või testi täitunud vanemate subjektiivsed hinnangud.

Joonis 2. Eakohase kõnearenguga ja kõnearengu hilistusega laste ekspressiivne sõnavara sõnaliikide ja semantiliste kategooriate alusel.

Märkus. EK – eakohase arenguga laps, KAP – kõnearengu hilistusega laps.

EK laste vanus 15 kuud, KAP laste vanus 24-30 kuud (keskmine vanus 27 kuud).

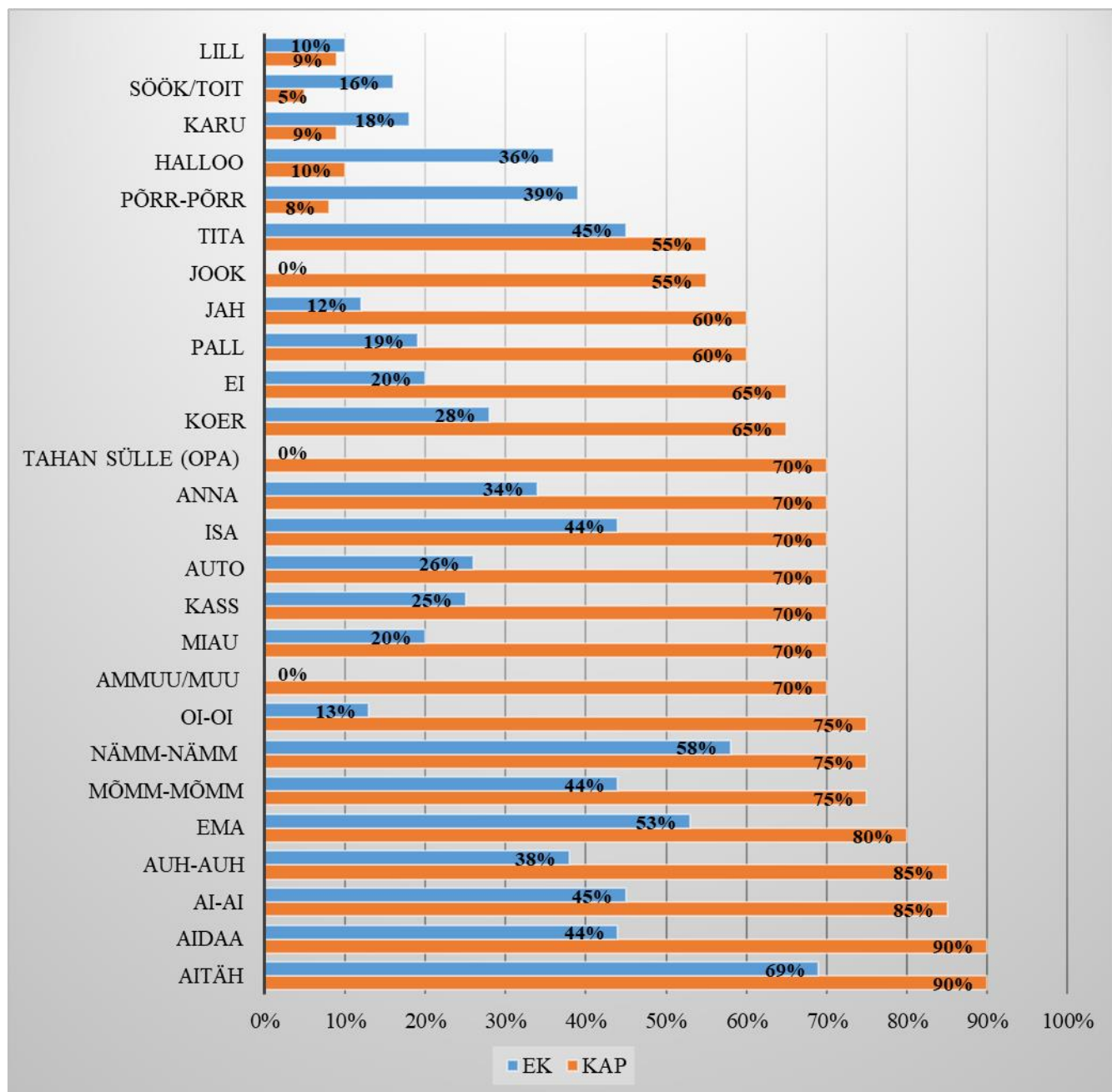
Protsent näitab, mitu protsenti laste ekspressiivsest sõnavarast vastavasse kategooriasse kuulub.

EK laste andmed on Stolt jt (2008) uuringust.

Statistiliselt nõrk seos EK ja KAP vahel ($p > 0,05$).

Lapse esimesed sõnad on seotud perekonna tavapärase sotsiaalsete tegevuste või lapsele oluliste inimestega ja kuuluvad sotsiaalse suhtluse sõnade kategooriasse. Need on sõnad, mida laps korduvalt igapäevaselt kuuleb (Schults, 2016). Eesti KAP laste 20-st esimesest sõnast 18 sõna kuulub sotsiaalse suhtluse sõnade kategooriasse, esindatud on nii loomade hääled, oluliste inimeste nimetused kui rutiinidega seotud sõnad (vt joonis 3). Nimisõnade kategooriasse kuulub kaks sõna (pall, auto), mis on seotud last igapäevaselt ümbritsevate mänguliste tegevustega. Võrreldes magistritöö uuringu tulemusi Schults jt (2013) poolt läbiviidud uuringuga, kus esitati 8-16-kuuste eakohase kõnearenguga laste esimesed 20 sõna, kattuvad KAP ja eakohase arenguga laste esimesed 20 sõna 80% ulatuses (20-st sõnast on 16 sõna samad). Eakohase kõnearenguga laste esimese 20 sõna seast puuduvad *ammuu/muu, opa, jook*. Sõnu *oi-oi* ja *jah* kasutavad KAP

lapsed tunduvalt rohkem võrreldes eakohase kõnearenguga lastega. Võrreldes KAP lastega on eakohase kõnearenguga laste esimeste sõnadena suuremal määral kasutusel *põrr-põrr* ja *halloo*.

Joonis 3. Eakohase kõnearenguga ja kõnearengu hilistusega laste 20 esimest aktiivset sõna.

Märkus. EK – eakohase arenguga laps, KAP – kõnearengu hilistusega laps.

EK laste vanus 16 kuud, KAP laste vanus 24-30 kuud (keskmise vanus 27 kuud).

Protsent näitab, mitu protsenti lastest nimetatud sõna kasutab.

EK laste sõnad on Schults jt (2013) uuringust.

Kokkuvõtteks võib öelda, et antud magistritöö raames kogutud andmete põhjal sarnaneb kõnearengu hilistusega laste esmane retseptiivne sõnavara eakohase kõnearenguga laste esmase retseptiivse sõnavaraga sõnaliikide poolest. KAP laste ja eakohase arenguga laste esmast ekspressiivset sõnavara võrreldes ilmsid erinevused kolme sõnaliigi osas – KAP lapsed kasutasid oluliselt vähem sotsiaalse suhtluse sõnu, kuid nimi- ja tegusõnu kasutasid nad märgatavalt rohkem. KAP ja eakohase kõnearenguga laste esimesed 20 aktiivses kasutuses olevat sõnad kattusid 80% ulatuses.

Juhendmaterjali struktuuri ja sisu kujunemine

Käesoleva magistritöö teiseks uurimisküsimuseks oli *millised on kõnearengu hilistusega laste varase suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks olulised arendusvaldkonnad teaduskirjanduse põhjal.*

Rescorla ja Roberts'i (2002) sõnul on kõnearengu hilistusega laste keeleomandamise võime nõrgem võrreldes eakohase arenguga lastega ja neil on raskusi nt kuulmistaju, verbaalse töömälu, grammatikareeglite omandamise ning töötlusega. Nimetatud raskustest tulenevalt võivad KAP lapsed vajada abi erinevates kõnearengu valdkondades (fonoloogia, sõnavara, morfoloogia, süntaks, pragmaatika). Kõigepealt tuleb aga kujundada kõne-eelsed oskused, mis on kõne omandamise eelduseks (Kaiser & Roberts, 2011). Nimetatud oskusteks on ühistähelepanu loomine ja hoidmine ning mitteverbaalsete suhtlusvahendite mõistmine ja kasutamine. Kõne-eelsete oskuste arendamine on oluline just varase suhtlemise edendamisel, need oskused annavad lapsele võimaluse väljendada oma suhtluskavatsusi enne, kui nad hakkavad kasutama kõnet (Crais et al., 2009; Hsu & Iyer, 2016). Veel omab lapse varases kõnearengus olulist rolli kõne mõistmise toetamine, sest enne sõnade kasutusele võtmist peab laps mõistma sõnade tähendust (Harris, 2004).

Arvestades teaduskirjanduses märgitud varase suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks olulisi arendusvaldkondi (Kaiser & Roberts, 2011; Rescorla & Roberts, 2002) ning hea õppematerjali kriteeriume (Mikk, s.a.; VILLEMS et al., 2013), koostati nelja peatükiga juhendmaterjal. Esimeses kolmes peatükis selgitatakse varase kõnearengu olulist rolli lapse elus ja lugeja saab teadmised, millised on eakohase kõne arengu ja kõnearengu hilistuse markerid. Märke kõnearengu mahajäämusest võib näha juba kõne-eelsel perioodil nii lalinas, žestide kasutamises kui

kõnemõistmises (Hawa & Spanoudis, 2014; Hsu & Iyer, 2016; MacRoy-Higgins & Schwartz, 2013) ning varase sekkumise jaoks on oluline osata neid märgata. Juhendmaterjali neljandas peatükis jagatakse soovitusi ja juhiseid kõnearengu hilistusega lapse kõne arengu toetamiseks. Neljas peatükk on ka kõige mahukam ning jaguneb vastavalt kõne ja selle eelduste kujunemisele neljaks alapeatükiks. Vastavalt keelevahendite omandamisele jagatakse lapse kõne areng kolme suurde etappi: kõne-eelne periood (0-12 kuud), grammatikaeelne periood (12-24 kuud) ja grammatika omandamise periood (al 24 kuud) (Karlep, 1998). Kuna KAP lapse kõne areng sarnaneb aasta noorema eakohase lapse kõne arenguga, on käesolevas juhendmaterjalis toodud soovitusel peamiselt kahe esimese kõnearengu etapi kohta ja keskendutakse ennekõike kõne-eelse perioodi oskuste ning sõnavara arendamisele.

Soovitusi kõnearengu toetamiseks kõne-eelsel perioodil saab lugeda juhendmaterjali kahest alapeatükist: 1) mitteverbaalse suhtlemise roll kõne arengus ja selle arendamise võimalused igapäevategevustes ja 2) kõne mõistmise kujundamine. Aktiivse kõne kujundamise soovitusel on viimases kahes alapeatükis: 1) esimeste sõnade kasutuse kujundamine ja suhtluse arendamine igapäevategevustes ja 2) 2-3-sõnaliste lausungite kasutuse kujundamine.

Võrreldes varasemate eestikeelsete kõne arengut toetavate allikatega (Hallap & Padrik, 2008; Padrik & Hallap, 2009) sisaldab koostatud juhendmaterjal infot nii kõne-eelsete oskuste kui esimeste sõnade ja lausungite kujundamiseks. Soovitusel on esitatud samm-sammuliste juhistenaga koos näidetega.

Ekspert hinnangud juhendmaterjali arusaadavusele ja kasutatavusele

Kolmandaks uurimisküsimuseks oli *millise hinnangu annavad logopeedid, lasteaiaõpetajad ja lapsevanemad kõnearengu toetamise juhendmaterjali arusaadavusele ja kasutatavusele.*

Ekspert hinnangud logopeedidelt juhendmaterjali sobivusele

Küsimustiku esimeses osas esitatud 13 väitele antud hinnangud kajastuvad joonisel 4.

Kõige madalama hinnangu sai väide *juhendmaterjali on lihtne lugeda ja sõnastus on arusaadav.* Kuigi küsimuses ei olnud märgitud, et logopeedid võiks hinnangu anda lähtuvalt lapsevanemast ja lasteaiaõpetajast, tuli kommentaaridest esile, et logopeedid vastasid küsimusele lähtuvalt juhendmaterjali peamisest sihtrühmast ehk kas lasteaiaõpetajal ja lapsevanemal on

Joonis 4. Logopeedide eksperthinnangud küsimustiku väidetele.

Märkus. Numbrid 1-5 tähistavad Likerti skaalal järgmisi hinnanguid: 1= ei nõustu üldse, 2= pigem ei nõustu, 3= ei oska öelda, 4= pigem nõustun, 5= nõustun täielikult.

juhendmaterjali lihtne lugeda ja sõnastus on neile arusaadav. Kommentaaridena toodi selle väite juures esile järgmised soovitusel: 1) tekstis esinevad keerukad terminid tuleb asendada (nt deiktilised žestid, kanooniline lalin); 2) terminid peavad olema lahti seletatud enne, kui neid tekstis kasutatakse; 3) pikad ja keerulised laused võiks mitmeks jagada, sest lühemaid lauseid on kergem mõista; 4) lausetes ei ole hea kasutada sinatamist. Autor on juhendmaterjalis teadlikult kasutanud *sina*-formaati, et soovitusel tunduksid lugejale personaalsemad. Autor nõustub, et juhendmaterjalis kasutatud sõnastust on võimalik muuta veel lihtsamaks ja asendas erialased terminid sihtrühmale lihtsamini mõistetavate sõnadega. Sulgudesse lisati ka erialases kirjanduses

kasutusel olev sõna ja seda seepärast, et kui õpetajal või lapsevanemal tekib huvi otsida lisainformatsiooni, aitab erialase terminiga tehtud otsing täpsemat infot leida.

Lisaks tegid logopeedid järgmised ettepanekud:

- *“Kõne-eelne periood ”Mitteverbaalse suhtlemise...” peatükis võiks olla visuaalselt selgemalt esile toodud”*. Autor on nõus, et juhendmaterjali visuaalse külje täiendamisega on võimalik töö muuta selgemaks ja atraktiivsemaks. Juhendmaterjalis paigutati olulised laused eraldi kastikesse või toodi need tumedamas kirjas esile.
- *“Oluliseks tuleks pidada ka oraalmotoorika liikuvust, toonust ja suuhingamist, mida antud juhendis käsitletud ei ole”*. Autor on nõus, et nimetatud teemad kerkivad esile logopeedi töös, kuid leiab, et kõneelundite liikuvus ja toonus ei ole takistuseks kõne-eelsete oskuste kujundamisel ja esimeste sõnade esilekutsumisel. Suuhingamine on enamasti mõne suurema probleemi tagajärg, nt suurenenud adenoid, mis võib põhjustada kõnehilinemist (Syed et al., 2019) ja seega leiab autor, et juhendmaterjali võib lisada soovitusel pöörduda terviseprobleemi kahtluse korral perearsti poole. Juhendmaterjalis kirjeldati peamised ohumärgid lapse varases kõnearengus, mille korral tasub logopeedi või perearsti vastuvõtule pöörduda.
- *“Teksti liigendamiseks võiks veel tegeleda (nt häirivad kohati liiga palju kasutatud täpploendid)”*. Autor on nõus, et juhendmaterjali visuaalne külg vajab kohendamist. Juhendmaterjalis vähendati täpploendeid, nt VOK reegli ja kõne mõistmise arendamise põhimõtete juures.
- *“Tekstisisesed valed lehekülgede viited muuta õigeaks, teksti formaati ning esitlust nii tabelites kui mujal tekstis tuleb ühtlustada ja tabelis toodud näited tuleb esitada võimalikult lihtsalt haaratavalt”*. Juhendmaterjalis muudeti kõikides tabelites kasutatud kirjastiil ühtseks ja näidetes toodi täiskasvanu kõne esile tumedamas kirjas. Samuti parandati kõik ekslikud lehekülgede viited.
- *“Lisada juhendisse mõned soovitusel õpetajale tegutsemiseks rühmas, nt kuidas toetada kõnearengu hilistusega last rühmategevustes teiste kõrval”*. Autor lisas juhendmaterjali mõned soovitusel rühmatingimustes tegutsemiseks. Tulevikus materjali edasi arendades tasub nimetatud soovitusel osa täiendada.

- *“Teha lühendatud kujul materjal ka perearstile”*. Autor nõustub, et materjali edasiarendusena tulevikus tasub soovitus kaaluda. Selle magistritöö raames perearstile sobivat versiooni ei koostatud.

Küsimustiku teine osa koosnes kuuest avatud küsimusest. Järgnevalt on ära toodud olulised kommentaarid ja ettepanekud.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: kõne arengu hilistumine?

- *“Lapsevanemad kasutavad ise sageli mõistet hiliskõneleja - olevat psühholoogide soovitus, sest ei vihja kuidagi arenguprobleemile ja seetõttu on vanematel lihtsam omaks võtta. Kas oleks otstarbekas seda ka juhendis rakendada?”*
- *“Pole võimalik aru saada, mille poolest erinevad kõne arengu hilistumisega ning alakõnega lapsed - juhendmaterjali lugedes võiks nende kõnediagnooside vahele panna võrdusmärgi”*.
- *“Siin tekstis võiks olla selgelt põhjendatud, miks oleks igal juhul mõistlik siiski tegutseda ja lapse kõnet toetada, mitte jääda ooterežiimile”*.

Autor leiab, et täpsem kõnepuute erisuste väljatoomine ei ole juhendmaterjali sihtrühma arvestades mõistlik, kuid nõustub, et kõne arengu toetamisel on oluline esile tuua, et lapse kõnearengu toetamisega ei tasu viivitada. Varases eas ei ole alati võimalik öelda, kas mahajäämus möödub või mitte ning osadel lastel jäävad raskused püsima pikaks ajaks, mõjutades kooliedukust ja üldist hakkamasaamist elus (Hammer et al., 2017; Justice et al., 2009; Rescorla, 2002; Schults, 2016; Skibbe et al., 2008). Seepärast tasub mahajäämust varakult märgata ja last oskuslikult toetada. Juhendmaterjal is võeti kasutusele termin *hiliskõnelejad*, mida soovitab kasutada ka Rescorla (2011) ja lisati soovitus toetada lapse kõne arengut juba esimeste hilistuse märkide ilmnedes.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: mitteverbaalse suhtlemise roll kõne arengus ja selle arendamise võimalused igapäevategevustes?

- *“Paigutaksin VOK reegli selgituse ühistähelepanu, lalina, matkimisoskuse ja žestide kujundamise peatükkide järgi, kuna VOKis on kõik eelnimetatud oskused kombineeritud. Lalina soodustamiseks pole toodud võtteid”*.

- *“Žesti kujundamisel abi andmise etapid. Seal on kirjeldatud etappe, kuid inimene, kes ei ole teemaga kursis (raskusastme tõusu etapid), ei hooma kohe, mis on öeldud. Töö oluline info ettepoole (tee koos, näita ette)”.*
- *“Piltkommunikatsioon kui üks võimalus täiendavalt lapse suhtlust toetada”.*

Karlep (1998) kirjutab, et väikelaste kõne arendamisel on sobivaim kasutada reaalseid esemeid ja autor nõustub, et kuigi teatud juhtudel (nt kuulmispuuete ja autismispektri häirete korral) on piltkommunikatsiooni kasutamine oluline sekkumise osa, siis kõnearengu hilistusega laste kõne toetamisel pildid esmane valik ei ole. Autor lisas juhendmaterjali võtted lalina soodustamiseks, muutis VOK reegli paigutust ja täiendas žestide abi andmise etappe.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: kõnemõistmise kujundamine?

- *“Kõne mõistmise kontrollimise juurde tasub lisada, et ühtegi žesti või abiküsimust ei tohiks korralduste andmise ajal teha”*
- *“Kõnemõistmise juures võiks välja tuua ka selle, missuguste küsisõnade mõistmist kujundada ja kuidas”.*

Autor arvab, et ettepanekuid tasub arvesse võtta ja lisas juhendmaterjali eelnimetatud soovitusel.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: esimeste sõnade kasutuse kujundamine ja suhtluse arendamine igapäevategevustes?

- *“Viie esimese suhtluskavatsuse all pole välja toodud abi palumist (laps peab õppima selgeks sõna aita kasutamise)”.*

Autor leiab, et nimetatud suhtluskavatsus liigitub juhendmaterjalis toodud suhtluskavatsuse “teise inimese tegevuse suunamine/reguleerimine” alla.

- *“Esimesed sõnad, mille mõistmist kujundada - tegusõnad võiksid olla antud ainsuse 3. pöördes (annab, ootab) või käskivas kõneviisis (anna, oota), sest praktikas me hakkame väikelapsega kasutama kõigepealt just neid vorme”.*
- *“Esimeste nimisõnade soovitude juures mainiksin, et sõnad peaksid olema vajadusel muutevormis (nt piima, juua), sest kahjuks näen igapäevaselt sageli, kuidas lapsevanem piirdub väljenditega “See on piim (mõmmi, lamp, auto)”, mitte “Piim. Sa tahad piima? Anna piima”.*

Autor on tähelepanekutega nõus, et sõnade algvormid võivad olla lapsevanemate ja õpetajate jaoks eksitavad. Esimesed käändevormid, mida kõnes rohkem kasutatakse, on ainsuse omastav ja osastav, lihtne on tajuda ka kaasütlevat käänat vahendi ja koosolemise tähistamiseks ning alaleütlevat käänat adressaadi tähistamiseks. Pöördevormidest on väikeste lastega igapäevaselt kasutusel käskiva kõneviisi 2. pööre ja kindla kõneviisi oleviku 3. pööre (Padrik, 2016).

- *“Näidetes peaks VOK reegli kasutust natuke lahti kirjutama, võib jääda segaseks”.*
- *“Abiks sõna väljaütlemisel lisada oma suule osutamine sõna ütlemise ajal ja alternatiivküsimuse esitamine (Kas see on auto või buss?)”.*

Juhendmaterjali tehti järgmised parendused: 1) esilekutsutavate nimi- ja tegusõnade juurde lisati info, et vajadusel kasutada sõnu muutevormides; 2) näidetes kirjeldati VOK reegli kasutamist; 3) sõnade väljaütlemise abivõtete juurde lisati valikvastusega küsimuse esitamine ning täiskasvanu suule osutamine sõna ütlemise ajal.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: 2-3-sõnaliste lausungite kasutuse kujundamine suhtlemiseks?

- *“Lisada esimeste tegusõnade tabelisse sõnad „aitama“, „pissima“, „kakama“.*

Juhendmaterjali tegusõnade tabelit täiendati nimetatud sõnadega.

Kui Teil on üldisi ettepanekuid/soovitusi juhendmaterjali osas, siis palun pange need siia kirja.

- *“Ma ise lisan soovituste hulka ka rütmisalmid, näpumängud, lihtsamad suuharjutused, pööran tähelepanu ninahingamisele. Kui on soovi juhendit pikemaks/täpsemaks teha, võib need lisada, aga mulle meeldib praeguse töö juures just see, et koostatud materjalis on vaid mõned näited ja soovitused ning see ei ole liiga mahukas, mille tõttu võib vanem selle lugemisest loobuda”.*
- *“Lapsevanemate jaoks võiks materjali kohati veelgi lühendada või lihtsustada (nt eraldi voldikud alapeatükkide kohta), sest lapsevanemad on paraku harjunud kiiretempolise eluga, kus kõik väga konkreetselt kätte tuuakse ega soovi sageli teemaga süvitsi tutvuda”.*

Autor nõustub, et liigselt mahukas materjal võib mõjutada selle kasutamist ja seetõttu parendusi sisse ei viidud.

Lisaks ettepanekutele andsid logopeedid ka positiivset tagasisidet, nt *“Olete koos juhendajaga väga suure ja tänuväärse töö ära teinud. Aitäh!”*, *“Juhend on väga sobiv tööjuhis*

lasteaiiaõpetajale ning heaks praktiliseks abimaterjaliks logopeedile (saab kohe tutvustada lapsevanemale vajalikku sõnavara, konkreetseid mängu jne)”, “Kogu töö väärrib tunnustust ning kindlasti kirjastamist! Aitäh!”, “Kiidan, tore materjal. Head näited. See on materjal, mida saab lastevanematele jagada ning on neile toeks lapsega tegelemisel”.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et logopeedid nõustasid, et juhendmaterjal on hea abivahend lapsevanemale ja õpetajale lapse kõne toetamisel ning annab selle tarbeks piisavalt praktilisi soovitusi ja näiteid. Autor nõustus enamuse logopeedide poolt toodud soovitustega. Kõige väärtuslikumad olid ettepanekud juhendmaterjali teksti lihtsustamise kohta, kuna hea juhend peab olema lihtsalt loetav ja arusaadav (Villems et al., 2013), aga ka soovitused täpsustada erinevate oskuste (nt sõnade väljajätklemise abivõtted ja žestide toetamise võtted) kujundamist. Parenduste sisseviimisel juhendmaterjali jälgis autor juhendmaterjali mahtu, sest hea juhendmaterjal ei ole liiga mahukas (Mikk, s.a.). Ka logopeedide tagasisides oli märgitud, et väga pikad kirjeldused ei ole lapsevanemate jaoks parim lahendus ja neile võiks erinevate valdkondade kohta veelgi kokkuvõtlikumad voldikud teha. Sellest tulenevalt jäid välja soovitused täiendada juhendmaterjali nt rütmisalmidega.

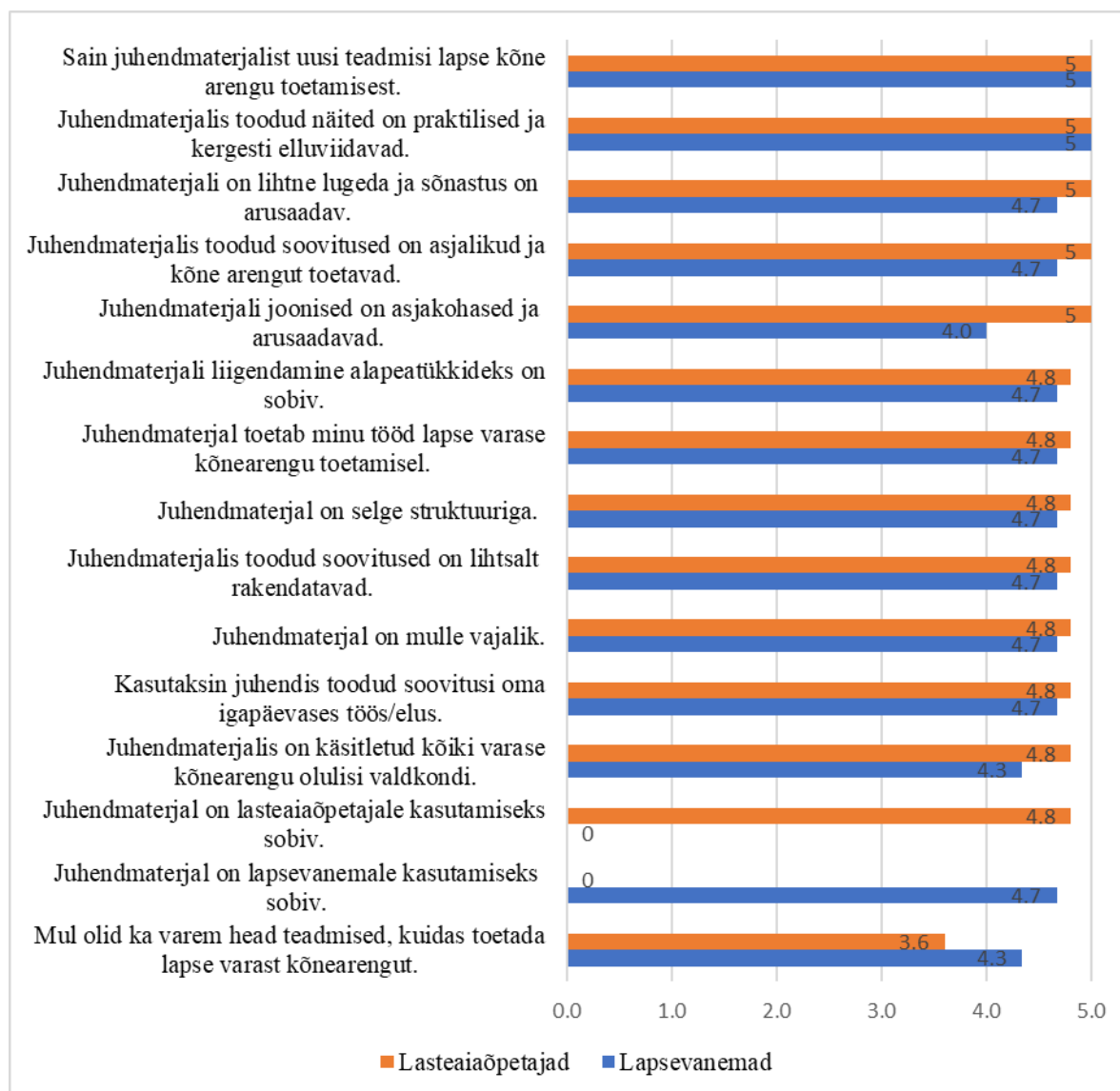
Eksperthinnangud lasteaiiaõpetajatelt ja lapsevanematelt juhendmaterjali sobivusele
Küsimustiku esimeses osas esitatud 15 väitele antud lapsevanemate ja lasteaiiaõpetajate hinnangud kajastuvad joonisel 5.

Esitatud väited on saanud ekspertidelt kõrged hinnangud. Mõnevõrra madalama hinnangu andsid lapsevanemad juhendmaterjali joonistele, mida üks lapsevanem põhjendas: *“Sooviksin näha juhendis veel rohkem visualiseeringuid”* ning teine lapsevanem ei osanud väitele vastata. Autor nendib, et küsimuse sõnastus *juhendmaterjali joonised on asjakohased ja arusaadavad* ei olnud hea, sest eksperthinnangute kogumise ajal oli juhendmaterjalil vaid üks joonis, mida hinnata. Lasteaiiaõpetajate poolt kujunes madalaima hinnanguga väiteks *mul olid ka varem head teadmised, kuidas toetada lapse varast kõne arengut*, kuna üks õpetaja leidis, et tal puuduvad teadmised kõne toetamisest ning andis väitele hindeks “1”.

Küsimustiku teine osa koosnes kuuest avatud küsimusest. Järgnevalt on ära toodud lasteaiiaõpetajate ja lapsevanemate olulised kommentaarid ja ettepanekud.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: kõne arengu hilistumine?

Üks õpetaja kirjutas: “Võib olla võiks olla välja toodud ka see, kes kõne hilistumise diagnoosib” ja üks lapsevanem tegi ettepaneku: “Selle peatüki lõpus võiks olla kirjeldus, kes ja kuidas hindab lapse kõne ja kinnitab kõne hilistumise. Kellega peaks lapsevanem konsulteerima, kui kõne hilistumist kahtlustab”. Autor lisas juhendmaterjali info pöörduda kõnehilistuse kahtluse korral logopeedi poole. Täpsem kõne hindamise kirjeldus ei ole kooskõlas töö eesmärgiga ja pole töö sihtrühma arvestades vajalik.

Joonis 5. Lapsevanemate ja lasteaiaõpetajate eksperthinnangud küsimustiku väidetele.

Märkus. Numbrid 1-5 tähistavad Likerti skaalal järgmisi hinnanguid: 1= ei nõustu üldse, 2= pigem ei nõustu, 3= ei oska öelda, 4= pigem nõustun, 5= nõustun täielikult.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: mitteverbaalse suhtlemise roll kõne arengus ja selle arendamise võimalused igapäevategevustes?

Õpetajad tegid järgmised ettepanekud:

- *“Lisada võiks juurde liisusalme, näpu-käesalme, laulukesi jm”.*
- *“Teen ettepaneku žestide juures välja tuua ka see, et samu žeste kasutaks kõik lapse hoidjad (õpetajad, vanavanemad, hoidjad)”.*
- *“Näidete all ma pakuksin mõne näite ka käelise tegevusega. Näiteks laps tõmbab kriidiga jooni ja siis juhendaja kommenteerib”.*

Lapsevanemad tegid järgmised ettepanekud:

1. *“Arvan et koostöö erinevate osapoolte vahel on oluline lapse arengu toetamisel ja see on jäänud juhendist välja”.*
2. *“Võiks rohkem joonistega näiteid tuua”.*

Autor lisas juhendmaterjali lapsega kokkupuutuvate täiskasvanute vahelise koostöö olulisuse, sest kõne arendamine on kõige tõhusam kompleksse meeskonnatööna, kus osalevad nii logopeed, õpetajad kui lapsevanemad (Padrik, 2016). Teiste ettepanekutega arvestamine ei ole käesoleva töö raames ajaressursi piiratuse tõttu võimalik.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: kõnemõistmise kujundamine?

Lapsevanemad tegid järgmised ettepanekud:

- *“Kirjas on, et kõne mõistmise kujunemise eelduseks on korras kuulmine - võib-olla oleks hea lisada ka paar lihtsat näidet kuulmise kontrollimiseks, et välistada kuulmisprobleem. Vajadusel ka viide arstiga konsulteerimiseks”.*

Autor on nõus, et korras kuulmine on määrava tähtsusega kõne arengus, kuid leiab, et kuulmislanguse diagnoosimine on spetsialisti ülesanne. Juhendmaterjali lisati soovitus pöörduda kuulmislanguse kahtluse korral perearsti poole.

- *“Kõne arendamisel võiks kasutada mänguasju, mis teevad häält ja räägivad. Need aitavad ka hästi lapse arengule kaasa. Lapsel on huvitav ja ta pöörab asjale tähelepanu”.*

Autor ei leidnud teaduskirjandusest kinnitust häält tekitavate mänguasjade rollile kõne arengus. Väikelapse kõne areneb esemelise tegutsemise käigus (Karlep, 1998), sh võib kasutada

liikuvaid ja häält tegevaid esemeid (nt lapse motiveerimiseks), kuid oluline on teada, et liikuvad ja heli tekitavad mänguasjad iseseisvalt väikelapse kõnet ei arenda. Kõne areneb siiski täiskasvanuga koos tegutsedes, kus on oluline ühistähelepanu tekkimine ja vooruvahelduse kasutamine (Cable & Domsch, 2011; Girolametto & Weitzman, 2002).

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: esimeste sõnade kasutuse kujundamine ja suhtluse arendamine igapäevategevustes?

Üks õpetaja kirjutas omapoolse soovitusena: *“Ütlen alati asjadele õiged nimetused, nt palun anna mulle king (mitte papu); ütlen juurde ka kohe värvused ja numbrid, õpetan nii ka värvid ja loendamise selgeks”*. Autor on eriarvamusel, sest esimeste sõnade omandamine toimub läbi matkimise ning selle soodustamiseks on oluline jälgida sõnade häälikstruktuuri (Cable & Domsch, 2011; Harris, 2004). Teaduskirjanduses (Ma et al., 2011; Ramírez-Esparza et al., 2017) on leitud, et hoidjakeelsete sõnade kasutamine soodustab kõne arengut. Samuti on esimeste sõnade valikul oluline lähtuda lapse suhtluskavatsustest (Desmarais et al., 2008; Okane & Goldbart, 1998) ja hoolega kaaluda, kas värvused ja arvud on need, mida laps esmalt oma vajaduste ja soovide väljendamiseks vajab.

Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: 2-3-sõnaliste lausungite kasutuse kujundamine suhtlemiseks?

Üks õpetaja tegi ettepaneku: *“Kuna juhendmaterjali eelmises punktis oli häid raamatu soovitusi ehk selles faasis võiks olla mõned lauamängude soovitusel, mida koos lapsega mängida ja mis on talle haaravad”*. Autor on ettepanekuga nõus, kuid mängude väljatöötamine ja näidete koostamine jääb ajaressursi piiratud tõttu tulevikus materjali edasiarenduse jaoks.

Kui Teil on üldisi ettepanekuid/soovitusi juhendmaterjali osas, siis palun pange need siia kirja.

Lapsevanem tegi ettepaneku: *“Tuua esile kahe sama vana lapse kõne erinevused ja sarnasused”*. Autor leiab, et kõne arengu olulised näitajad on juhendmaterjalis võrdlevalt esitatud tabelis “Eakohase kõne arengu ja kõnearengu hilistuse sarnased ja erinevad tunnused”.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et õpetajate ja lapsevanemate kommentaarid sisaldasid pigem arvamusi, mida uut nad materjalist teada said ja mis neile kõige enam meeldis, nt *“Juhendi näidete abil on kindlasti palju lihtsam kõnehilistusega lapsega tegeleda. Koolis seda ei õpetata ja on hea, kui on olemas juhendmaterjal näidistega”* või *“Juhendis oli väga hea žestide ja praktiliste tegevuste kirjeldus, mida saab kasutada igapäevategevustes mitteverbaalse*

väljendusoskuse kujundamiseks”. Üks õpetaja kirjutab, et rühmas, kus on palju erineva kõnetasemega lapsi, on kõiki soovitusi keeruline rakendada ja teine õpetaja pidas kõige raskemaks VOK metoodika kasutamist, kui laps pole sellega harjunud. Kolm õpetajat ja üks lapsevanem tõid esile, et nende jaoks oli uus hoidjakeele kasutamine. Ettepanekute vähesuse võib tingida asjaolu, et lapsevanematel ja õpetajatel puuduvad täpsemad teadmised kõnearendamise valdkondade ja põhimõtete osas.

Uurimistöö eesmärgi täitumine ja piirangud

Uurimistöö eesmärk, milleks oli koostada teaduskirjanduse ja kõnehilistusega eesti laste esimeste sõnade uuringu põhjal juhendmaterjal 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks, sai täidetud. Selle kinnituseks on magistr töö valmimise lõpuks olemas 44-leheküljeline juhendmaterjal, mida lasteaiaõpetajad ja lapsevanemad saavad oma igapäevatoos rakendada.

Juhendmaterjal sisaldab teaduskirjanduses märgitud olulisi kõnearendusvaldkondi toetavaid võtteid ja soovitusi. Õpetajate, lapsevanemate ja logopeedide eksperthinnangute põhjal saadi teada, et juhendmaterjal on sobiv toetamiseks õpetaja ja lapsevanema tööd 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse kõne arengu toetamisel.

Töö on koostatud teadustööle esitatavaid eetilisi aspekte järgides (*Hea teadustava*, 2017). Autor kinnitab, et magistr töö uuringus osalemine toimus vabatahtlikkuse alusel, osalejate isikuandmed on kaitstud ning uuringu andmed on konfidentsiaalsed. Lapse kõne arengu toetamine koostatud juhendmaterjali soovitude alusel ei pane ohtu lapse kõne arengut või tervist. Teoreetiliselt on võimalik, et lapsevanem või õpetaja kasutab mõnda soovitud liiga entusiastlikult, nt muutub lapse suhtes liialt nõudlikuks, tekitades sellega lapses trotsi. Autor loodab siiski täiskasvanute mõistlikkusele ja oma lapse heale tunnetamisele.

Juhendmaterjali koostamise käigus ilmnesid ka mõned kitsaskohad. Autor toob esile juhendmaterjali visuaalse külje. Ka eksperdid soovitasid muuta juhendmaterjali visuaalset poolt selgemaks ja kasutada rohkem jooniseid. Autor leiab, et juhendmaterjali kujundus saab olla atraktiivsem nii värvide, kirjastiilide kui erinevate jooniste ja tabelite kasutamise osas. Ühelt poolt seadis töö visuaalsele poolele piirangud teksti küljendamise programmiga Word, mille võimalused on oluliselt väiksemad võrreldes mõne spetsiaalse küljendusprogrammiga. Teiselt poolt mängisid rolli autori vähesed teadmised ja kogemused materjali küljendamisest.

Koostatud juhendmaterjal on mõeldud pigem paber kandjal kasutamiseks, kuid võimalik on välja töötada juhendmaterjali e-vorm, mis arvestaks e-õppematerjalile seatud kriteeriumeid. E-juhendmaterjali levitamine võib olla ajaliselt kiirem ja materjal jõuab suurema hulga sihtrühmani.

Käesoleva juhendmaterjali edasiarendamise võimalusena tegi üks ekspertidest ettepaneku koostada iga valdkonna kohta eraldi infovoldik ja autor nõustub mõttega. Näiteks, kui õpetaja otsustab, et võiks mingil perioodil võtta fookusesse lapsele žestide õpetamise, siis saab lapsevanemale anda lugemiseks vaid žestide koha käiva info. Kindlasti on palju ka neid lapsevanemaid, kes ei leia aega 44-leheküljelise materjali läbitöötamiseks, kuid nt 10 leheküljega tuleks edukalt toime. Infot kitsamalt koondades saab konkreetse teema kohta lisada ka rohkem näidiseid.

Valminud juhendmaterjal on ainus eestikeelne juhend, kust lugeja saab ühtekoondatult teaduskirjandusele baseeruvat infot lapse varase kõnearengu toetamise kohta. Juhendmaterjal omab otsest praktilist väärtust lapsevanematele ja õpetajatele. Seda kinnitavad tööle saadud eksperthinnangud (näiteks väidet *juhendmaterjal on mulle vajalik* hindasid õpetajad 5-palli süsteemis hindega 4,8 ja lapsevanemad hindega 4,7). Õpimotivatsiooni ülalhoidev hea juhendmaterjal arvestab sihtrühma eelteadmistega ja ei tohi olla keeruline (Mikk, s.a.). Seetõttu on koostatud juhendmaterjalis loobutud erialaste terminite kasutamisest ja lugejal on võimalus omandada esmased teadmised olulistest kõne arengut mõjutavatest valdkondadest ilma eelnevaid spetsiifilisi teadmisi omamata. Lisaks annab juhendmaterjal samm-sammulised soovitused, kuidas arendada oskusi, mida laps vajab kõnelema hakkamiseks ja esitab näidised, mille õpetajad ja lapsevanemad saavad võtta mudeliks lapsega suhtlemisel. Juhendmaterjalis toodud soovitused ja näited sobivad kasutamiseks nii kodus keskkonnas kui lasteaias.

Kaudselt saavad juhendmaterjalist kasu ka logopeedid, kelle üheks töö osaks on õpetajate ja lapsevanemate nõustamine lapse kõne arengu toetamisel (*Kutsestandardid*, 2019). Catherine Saint-Georges jt (2013) ning Roberts & Kaiser (2015) on öelnud, et lapse kõne arengut toetab last ümbritsevate täiskasvanute poolt teadlikult ja oskuslikult loodud kõnekeskkond. Seega võib öelda, et lisaks saavad tööst kasu ka kõnearengu hilistusega lapsed, kes tänu teadlikumatele täiskasvanutele saavad eeldatavalt paremat tuge ning muutuvad seeläbi oskuslikumateks suhtlejateks.

Tänuõnad

Eriliselt suur tänu minu magistritöö juhendajale, Merit Hallapile, kannatlikkuse, toetuse, asjalike nõuannete ja konstruktiivse tagasiside eest. Tänan ka töö kaasjuhendajat Pille Häidkindi tehtud ettepanekute eest. Samuti tänan kõiki lapsevanemaid, õpetajaid ja logopeede, kes panustasid magistritöö valmimisse MacArthuri suhtlemise arengu testi täitmise või eksperthinnangu andmisega.

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen koostanud ise käesoleva lõputöö ning toonud korrekselt välja teiste autorite ja toetajate panuse. Töö on koostatud lähtudes Tartu Ülikooli haridusteaduste instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

Kristi Sarapuu

/allkirjastatud digitaalselt/

18.05.2020

Kasutatud kirjandus

- Akhtar, N., & Gernsbacher, M. A. (2007). Joint Attention and Vocabulary Development: A Critical Look. *Language and linguistics compass*, 1(3), 195–207.
<https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2007.00014.x>
- Fernald, A., & Marchman, V. A. (2012). Individual Differences in Lexical Processing at 18 Months Predict Vocabulary Growth in Typically Developing and Late-Talking Toddlers. *Child Development*, 83(1), 203. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2011.01692.x>
- Argus, R. (1995). Ühe eesti lapse lausemoodustuse areng. A. Künnap (Toim), *Minor Uralic languages: Grammar and lexis* (lk 47–53). Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Argus, R. (2008). *Eesti keele muutemorfoloogia omandamine*. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.
- Bassano, D., Laaha, S., Maillochon, I., & Dressler, W. U. (2016). Early Acquisition of Verb Grammar and Lexical Development: Evidence from Periphrastic Constructions in French and Austrian German: *First Language*. <https://doi.org/10.1177/0142723704040704>
- Baxendale, J., & Hesketh, A. (2003). Comparison of the effectiveness of the Hanen Parent Programme and traditional clinic therapy. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 4, 397.
- Bergelson, E., & Swingley, D. (2013). The acquisition of abstract words by young infants. *Cognition*, 127(3), 391–397. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2013.02.011>
- Cable, A. L., & Domsch, C. (2011). Systematic review of the literature on the treatment of children with late language emergence. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 46(2), 138–154.
<https://doi.org/10.3109/13682822.2010.487883>

- Lüke, C., Ritterfeld, U., Grimminger, A., Rohlfing, K. J., & Liszkowski, U. (2020). Integrated Communication System: Gesture and Language Acquisition in Typically Developing Children and Children With LD and DLD. *Frontiers in Psychology, 11*.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00118>
- Carpenter, M., Nagell, K., Tomasello, M., Butterworth, G., & Moore, C. (1998). Social Cognition, Joint Attention, and Communicative Competence from 9 to 15 Months of Age. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 63*(4), i–174.
JSTOR. <https://doi.org/10.2307/1166214>
- Cartmill, E. A., Armstrong, B. F., Gleitman, L. R., Goldin-Meadow, S., Medina, T. N., & Trueswell, J. C. (2013). Quality of early parent input predicts child vocabulary 3 years later. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 110*(28), 11278–11283.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1309518110>
- Caselli, C., Casadio, P., & Bates, E. (1999). A Comparison of the Transition from First Words to Grammar in English and Italian. *Journal of Child Language, 26*(1), 69–111.
<https://doi.org/10.1017/S0305000998003687>
- Saint-Georges, C., Chetouani, M., Cassel, R., Apicella, F., Mahdhaoui, A., Muratori, F., Laznik, M-C., & Cohen, D. (2013). Motherese in interaction: At the cross-road of emotion and cognition? (A systematic review). *PLoS ONE, 8*(10), e78103–e78103.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0078103>
- Colunga, E., & Sims, C. E. (2017). Not Only Size Matters: Early-Talker and Late-Talker Vocabularies Support Different Word-Learning Biases in Babies and Networks. *Cognitive Science, 41*, 73–95. <https://doi.org/10.1111/cogs.12409>

- Conti-Ramsden, G., & Durkin, K. (2012). Language Development and Assessment in the Preschool Period. *Neuropsychology Review*, 22(4), 384–401.
<https://doi.org/10.1007/s11065-012-9208-z>
- Crais, E. R., Watson, L. R., & Baranek, G. T. (2009). Use of gesture development in profiling children's prelinguistic communication skills. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 18(1), 95–108. [https://doi.org/10.1044/1058-0360\(2008/07-0041\)](https://doi.org/10.1044/1058-0360(2008/07-0041))
- Dale, P. S., Price, T. S., Bishop, D. V. M., & Plomin, R. (2003). Outcomes of Early Language Delay: I. Predicting Persistent and Transient Language Difficulties at 3 and 4 Years. *Journal of Speech, Language & Hearing Research*, 46(3), 544–560.
[https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2003/044\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2003/044))
- Dennis, J., Law, J., & Charlton, J. (2017). *Speech and language therapy interventions for children with primary speech and/or language disorders:(Protocol)*. 2017.
<https://doi.org/10.1002/14651858.CD012490>
- Desmarais, C., Sylvestre, A., Meyer, F., Bairati, I., & Rouleau, N. (2008). Systematic review of the literature on characteristics of late-talking toddlers. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 43(4), 361–389.
<https://doi.org/10.1080/13682820701546854>
- Digitaalse õppematerjali loomise soovitused. Juhend digitaalse õppematerjali autorile.* (2015). Hariduse Infotehnoloogia Sihtasutus.
<https://www.google.com/search?q=Digitaalse+%C3%B5ppematerjali+loomise+soovitused+Juhend+digitaalse+%C3%B5ppematerjali+autorile&oq=Digitaalse+%C3%B5ppematerjali+loomise+soovitused+Juhend+digitaalse+%C3%B5ppematerjali+autorile&aqs=chrome..69i57j69i60.494j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

- Dominey, P. F., & Dodane, C. (2004). Indeterminacy in language acquisition: The role of child directed speech and joint attention. *Journal of Neurolinguistics*, *17*(2–3), 121–145.
[https://doi.org/10.1016/S0911-6044\(03\)00056-3](https://doi.org/10.1016/S0911-6044(03)00056-3)
- Edelson, D. C. (2002). Design Research: What We Learn When We Engage in Design. *The Journal of the Learning Sciences*, *11*(1), 105–121. JSTOR.
- Eesti Logopeedide Ühing. (s.a.). *Lapse varajane kõne areng ja selle toetamine*.
<https://www.elu.ee/lapse-kone-areng/lapse-varajane-kone-arengu-toetamine/>
- Hoff, E., & Naigles, L. (2002). How Children Use Input to Acquire a Lexicon. *Child Development*, *73*(2), 418.
- Everitt, A., Hannaford, P., & Conti-Ramsden, G. (2013). Markers for Persistent Specific Expressive Language Delay in 3-4-Year-Olds. *International Journal of Language & Communication Disorders*, *48*(5), 534–553.
- Fasolo, M., Majorano, M., & D’Odorico, L. (2008). Babbling and first words in children with slow expressive development. *Clinical Linguistics & Phonetics*, *22*(2), 83–94.
<https://doi.org/10.1080/02699200701600015>
- Fenson, L., Pethick, S., Renda, C., Cox, J. L., Dale, P. S., & Reznick, J. S. (2000). Short-form versions of the MacArthur Communicative Development Inventories. *Applied Psycholinguistics*, *21*(1), 95–116. <https://doi.org/10.1017/S0142716400001053>
- Girolametto, L., Sussman, F., & Weitzman, E. (2007). Using case study methods to investigate the effects of interactive intervention for children with autism spectrum disorders. *Journal of Communication Disorders*, *40*(6), 470–492.
<https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2006.11.001>

- Girolametto, L., & Weitzman, E. (2002). Responsiveness of Child Care Providers in Interactions With Toddlers and Preschoolers. *Language, Speech & Hearing Services in Schools*, 33(4), 268–290. [https://doi.org/10.1044/0161-1461\(2002/022\)](https://doi.org/10.1044/0161-1461(2002/022))
- Goldin-Meadow, S. (2003). *The resilience of language: What gesture creation in deaf children can tell us about how all children learn language*. Psychology Press.
- Goldin-Meadow, S. (2009). From gesture to word. *The Cambridge Handbook of Child Language* (lk 146–160). Cambridge University Press. /core/books/cambridge-handbook-of-child-language/from-gesture-to-word/D838B7857EFF7EB34C68000311BFE905
- Goodwyn, S. W., & Acredolo, L. P. (1998). Encouraging Symbolic Gestures: A New Perspective on the Relationship Between Gesture and Speech. *New Directions for Child Development*.
- Hallap, M., & Padrik, M. (2008). *Lapse kõne arendamine: Praktilisi soovitusi kõnelise suhtlemise kujundamisel*. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus.
<https://dspace.ut.ee/handle/10062/58894>
- Hallap, M., & Schults, A. (2017). Eesti laste esmane sõnavara ja selle kujundamine. *Eripedagoogika*, 53, 59–66.
- Hammer, C. S., Morgan, P., Farkas, G., Hillemeier, M., Bitetti, D., & Maczuga, S. (2017). Late Talkers: A Population-Based Study of Risk Factors and School Readiness Consequences. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research : JSLHR*, 60(3), 607–626.
https://doi.org/10.1044/2016_JSLHR-L-15-0417
- Harris, M. (2004). First Words. *Cognitive and language development in children* (lk 63–106). Open University Press.

- Hawa, V. V., & Spanoudis, G. (2014). Toddlers with delayed expressive language: An overview of the characteristics, risk factors and language outcomes. *Research in Developmental Disabilities, 35*(2), 400–407. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2013.10.027>
- Hayiou-Thomas, M. E., Dale, P. S., & Plomin, R. (2012). The etiology of variation in language skills changes with development: A longitudinal twin study of language from 2 to 12 years: Changing etiology of variation in language skills. *Developmental Science, 15*(2), 233–249. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2011.01119.x>
- Hea teadustava. (2017). Tartu Ülikooli eetikakeskus.
https://www.eetika.ee/sites/default/files/www_ut/hea_teadustava_trukis.pdf
- Heidlage, J. K., Cunningham, J. E., Kaiser, A. P., Trivette, C. M., Barton, E. E., Frey, J. R., & Roberts, M. Y. (2020). The effects of parent-implemented language interventions on child linguistic outcomes: A meta-analysis. *Early Childhood Research Quarterly, 50*, 6–23. <https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2018.12.006>
- Hoff, E. (2006). How Social Contexts Support and Shape Language Development. *Developmental Review, 26*(1), 55–88. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2005.11.002>
- Hsu, H.-C., & Iyer, S. N. (2016). Early gesture, early vocabulary, and risk of language impairment in preschoolers. *Research in Developmental Disabilities, 57*, 201–210. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2016.06.012>
- Justice, L. M., Bowles, R. P., Pence Turnbull, K. L., & Skibbe, L. E. (2009). School readiness among children with varying histories of language difficulties. *Developmental Psychology, 45*(2), 460–476. <https://doi.org/10.1037/a0014324>
- Kaiser, A. P., & Hester, P. P. (1994). *Generalized Effects of Enhanced Milieu Teaching*. 6, 1320.

- Kaiser, A. P., & Roberts, M. Y. (2011). Advances in Early Communication and Language Intervention. *Journal of Early Intervention*, 33(4), 298–309.
- Karlep, K. (1998). *Psühholingvistika ja emakeeleõpetus: [Õpik]*. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus.
<https://dspace.ut.ee/handle/10062/51214>
- Kolnes, M., & Konstabel, K. (2018). *Tugispetsialistide arvu ja vajaduse hindamine*.
https://www.innove.ee/wp-content/uploads/2018/05/Tugispetsialistide-analuusi-aruanne_UT_Innove.pdf
- Kutsestandardid: Logopeed, tase 7.* (2019). Kutseregister.
<https://www.kutseregister.ee/ctrl/et/Standardid/vaata/10684014>
- Kuusik, Ü. (2007). Laste arengu toetamisest sõimerühmas. *Väikelapse kõne, keele ja tunnetustegevuse areng.* (lk 9–26).
- Kõrgesaar, H. (2009). Hoidjakeelele omastest joontest. *Oma Keel*, 19.
http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2009_2/OK_2009-2_04.pdf
- Lugemissoovitus / Tammiste lasteaed.* (s.a.). Salvestatud 19. aprill 2020,
<http://www.tammistelasteaed.ee/lapsevanemale/lugemissoovitus.html>
- Läänemets, U. (2000). *Õppevara: Küsimisi ja kostmisi*. Avita.
- Ma, W., Golinkoff, R. M., Houston, D., & Hirsh-Pasek, K. (2011). Word Learning in Infant- and Adult-Directed Speech. *Language Learning and Development*, 3, 185.
- Macroy-Higgins, M., & Montemarano, E. A. (2016). Attention and word learning in toddlers who are late talkers. *Journal of Child Language*, 43(5), 1020–1037.
<https://doi.org/10.1017/S0305000915000379>

- MacRoy-Higgins, M., & Schwartz, R. G. (2013). Phonology and the Lexicon in Late Talkers. L. A. Rescorla & P. S. Dale (Toim), *Late Talkers. Language Development, Interventions, and Outcomes* (lk 113–128).
- MacRoy-Higgins, M., Shafer, V. L., Fahey, K. J., & Kaden, E. R. (2016). Vocabulary of Toddlers Who Are Late Talkers. *Journal of Early Intervention, 38*(2), 118–129.
<https://doi.org/10.1177/1053815116637620>
- Marchman, V. A., & Fernald, A. (2013). Variability in Real-Time Spoken Language Processing in Typically Developing and Late-Talking Toddlers. *Late Talkers. Language Development, Interventions, and Outcomes* (lk 145–166).
- Mikk, J. (s.a.). *Õppetöö motiveerimine õppekirjanduse abil*. Salvestatud 8. märts 2020,
<http://lepo.it.da.ut.ee/~jaanm/opimotivatsioon.htm>
- Morales, M., Mundy, P., Delgado, C. E., Yale, M., Messinger, D., Neal, R., & Schwartz, H. K. (2000). Responding to Joint Attention Across the 6- Through 24-Month Age Period and Early Language Acquisition. *Journal of Applied Developmental Psychology, 3*, 283.
- Niglas, K. (2004). *The Combined Use of Qualitative and Quantitative Methods in Educational Research* [Dissertation]. TPÜ.
- Fong, N. W. Y., Ho, S. K. Y., So, B. J. W., & Lian, W. B. (2012). Evaluation of the Hanen it Takes Two to Talk Intervention Programme. *Proceedings of Singapore Healthcare, 21*.
<https://doi.org/10.1177/201010581202100406>
- Okane, J. C., & Goldbart, J. (1998). *Communication before Speech: Development and Assessment* (2 edition). David Fulton Publishers.

- Olswang, L. B., Rodriguez, B., & Timler, G. (2018). Recommending Intervention for Toddlers With Specific Language Learning Difficulties. *American Journal of Speech-Language Pathology*. <https://pubs.asha.org/doi/10.1044/1058-0360.0701.23>
- Padrik, M. (2016). Alakõne. M. Hallap & M. Padrik (Toim), *Kommunikatsioonipuuded lastel ja täiskasvanutel: Märkamine, hindamine ja teraapia: Õpik kõrgkoolidele* (lk 305–335). Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Padrik, M., & Hallap, M. (2009). Keel ja kõne. *Õppe- ja kasvatustegevuse valdkonnad* (lk 26–43). Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus. https://oppekava.innove.ee/wp-content/uploads/2015/07/Oppevaldkonnad_Alusharidus.pdf
- Padrik, M., Hallap, M., & Raudik, S. (2016). 3-4aastaste eesti laste kõne grammatiline profiil. *Eesti Haridusteaduste Ajakiri*, 4(2), 30–59.
- Paul, R., & Roth, F. P. (2011). Characterizing and Predicting Outcomes of Communication Delays in Infants and Toddlers: Implications for Clinical Practice. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 42(3), 331–340.
- Rhea, P., & Patricia, J. (1992). Phonological Behavior in Toddlers With Slow Expressive Language Development. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 35(1), 99–107. <https://doi.org/10.1044/jshr.3501.99>
- Mundy, P., Block, J., Delgado, C., Pomares, Y., Vaughan Van Hecke, A., & Parlade, M. A. (2007). Individual Differences and the Development of Joint Attention in Infancy. *Child Development*, 78(3), 938.
- Ramírez-Esparza, N., García-Sierra, A., & Kuhl, P. K. (2017). Look Who's Talking NOW! Parentese Speech, Social Context, and Language Development Across Time. *Frontiers in Psychology*, 8, 1008. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01008>

- Rescorla, L. A. (1989). The Language Development Survey. *Journal of Speech and Hearing Disorders, 54*(4), 587–599.
- Rescorla, L. A. (2002). Language and Reading Outcomes to Age 9 in Late-Talking Toddlers. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 45*(2), 360–371.
[https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2002/028\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2002/028))
- Rescorla, L. A. (2011). Late Talkers: Do Good Predictors of Outcome Exist? *Developmental Disabilities Research Reviews, 17*(2), 141–150. a9h.
- Rescorla, L. A. (2013). Late-Talking Toddlers. L. A. Rescorla & P. S. Dale (Toim), *Late Talkers. Language Development, Interventions, and Outcomes* (lk 219–240).
- Rescorla, L. A., & Roberts, J. (2002). Nominal Versus Verbal Morpheme Use in Late Talkers at Ages 3 and 4. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 45*(6), 1219–1231.
[https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2002/098\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2002/098))
- Rescorla, L. A., & Turner, H. L. (2015). Morphology and Syntax in Late Talkers at Age 5. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 58*(2), 434–444.
- Rice, M. L., Taylor, C. L., & Zubrick, S. R. (2008). Language Outcomes of 7-Year-Old Children With or Without a History of Late Language Emergence at 24 Months. *Journal of Speech, Language & Hearing Research, 51*(2), 394–407. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2008/029\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2008/029))
- Roberts, M. Y., & Kaiser, A. P. (2015). Early Intervention for Toddlers With Language Delays: A Randomized Controlled Trial. *PEDIATRICS, 135*(4), 686–693.
<https://doi.org/10.1542/peds.2014-2134>

- Roulstone, S., Law, J., Rush, R., Clegg, J., & Peters, T. (2011). *Investigating the Role of Language in Children's Early Educational Outcomes* [Data set]. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/e603032011-001>
- Schults, A. (2016). *First words of Estonian children: Early communicative development* [Thesis]. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/51571>
- Schults, A., Tulviste, T., & Kaljumäe, K. (2013). Eesti laste esimesed sõnad: MacArthuri-Batesi suhtlemise arengu testi tulemused. *Eesti Arst*, 92(1), 21–27.
- Skibbe, L. E., Grimm, K. J., Stanton-Chapman, T. L., Justice, L. M., Pence, K. L., & Bowles, R. P. (2008). Reading trajectories of children with language difficulties from preschool through fifth grade. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 39(4), 475–486. [https://doi.org/10.1044/0161-1461\(2008/07-0016\)](https://doi.org/10.1044/0161-1461(2008/07-0016))
- Steinberg, D. D., & Sciarini, N. V. (2006). How children learn language. *An introduction to psycholinguistics*. (lk 3–34).
- Stolt, S., Haataja, L., Lapinleimu, H., & Lehtonen, L. (2008). Early lexical development of Finnish children: A longitudinal study: *First Language*. <https://doi.org/10.1177/0142723708091051>
- Syed, K. A., Naina, P., Sebastian, S., & Varghese, A. M. (2019). A Case–Control Study on the Association Between Endoscopic ACE Grade of Adenoid Hypertrophy and Hearing Loss in Children and Its Impact on Speech and Language Development. *Indian Journal of Otolaryngology and Head & Neck Surgery*, 71(2), 150–154. <https://doi.org/10.1007/s12070-018-1506-1>

- Zimmerman, F. j., Gilkerson, J., Richards, J. a., Christakis, D. a., Xu, D., Gray, S., & Yapanel, U. (2009). Teaching by Listening: The Importance of Adult-Child Conversations to Language Development. *Pediatrics-Springfield, 1*, 342.
- Thal, D. J., Marchman, V. A., & Tomblin, J. B. (2013). Characterization and Prediction of Continued Delay. L. A. Rescorla & P. S. Dale (Toim), *Late Talkers. Language Development, Interventions, and Outcomes* (lk 169–201).
- Thal, D. J., Oroz, M., & McCaw, V. (1995). Phonological and lexical development in normal and late-talking toddlers. *Applied Psycholinguistics, 16*(4), 407–424.
<https://doi.org/10.1017/S0142716400066017>
- Tolga, M. (s.a.). *Lapse kõne areng erinevas eas*. Salvestatud 19. oktoober 2019,
<http://www.puigala.ee/logopeed/lapse-kone-areng-erinevas-eas-lasteaia-logopeed-malle-tolga/>
- van Balkom, H., Verhoeven, L., van Weerdenburg, M., & Stoep, J. (2010). Effects of Parent-based Video Home Training in children with developmental language delay. *Child Language Teaching and Therapy, 26*(3), 221–237.
<https://doi.org/10.1177/0265659009349978>
- Vihman, M. M., Macken, M. A., Miller, R., Simmons, H., & Miller, J. (1985). From babbling to speech: A re-assessment of the continuity issue. *Language, 39*7–445.
- Villems, A., Koitla, E., Kusnets, K., Pilt, L., Kusmin, M., Dremljuga-Telk, M., Varendi, M., Plank, T., & Ilus, H. (2013). *Juhend kvaliteetse e-kursuse loomiseks*. Hariduse Infotehnoloogia Sihtasutus.
<https://media.voog.com/0000/0034/3577/files/juhend%20kvaliteetse%20e-kursuse%20loomiseks.pdf>

- Wing, C., Kohnert, K., Pham, G., Cordero, K. n., Ebert, K. d., Kan, P. f., & Blaiser, K. (2007). Culturally Consistent Treatment for Late Talkers. *Communication Disorders Quarterly*, *1*, 20.
- Yoder, P. J., McCathren, R. B., Warren, S. F., & Watson, A. L. (2001). Important Distinctions in Measuring Maternal Responses to Communication in Prelinguistic Children with Disabilities. *Communication Disorders Quarterly*, *3*, 135.
- Yu, C., & Ballard, D. H. (2007). A unified model of early word learning: Integrating statistical and social cues. *Neurocomputing*, *70*(13–15), 2149–2165.
<https://doi.org/10.1016/j.neucom.2006.01.034>
- Yu, C., Suanda, S. H., & Smith, L. B. (2019). Infant sustained attention but not joint attention to objects at 9 months predicts vocabulary at 12 and 15 months. *Developmental Science*, *22*(1), e12735. <https://doi.org/10.1111/desc.12735>

Lisa 1. Eksperthinnangu küsimustik lasteaiaõpetajatele ja lapsevanematele

Küsimustik õpetajale/lapsevanemale

I osas palun andke hinnang igale väitele, märkides ära enda jaoks sobivaim vastusevariant:
5 = nõustun täielikult, 4 = pigem nõustun, 3 = ei oska vastata, 2 = pigem ei nõustu, 1 = ei nõustu üldse.

Igale väitele saate soovi korral lisada kommentaari või soovitusi.

II osas palun Teie soovitusi juhendmaterjali täiendamiseks ja parandamiseks.

Ette tänades
Kristi Sarapuu

Mina olen *

Lapsevanem

Lasteaiaõpetaja

I osa

Palun andke hinnang igale väitele, märkides ära enda jaoks sobivaim vastusevariant:
5 = nõustun täielikult, 4 = pigem nõustun, 3 = ei oska vastata, 2 = pigem ei nõustu, 1 = ei nõustu üldse.

Igale väitele saate soovi korral lisada kommentaari või soovitusi.

1. Juhendmaterjal toetab õpetaja ja lapsevanema tööd lapse varase kõnearengu toetamisel. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

2. Juhendmaterjali liigendamine alapeatükkideks on sobiv. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitused

3. Juhendmaterjal on käsitletud kõiki varase kõnearengu olulisi valdkondi. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitused

4. Juhendmaterjal on selge struktuuriga. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitused

5. Juhendmaterjali on lihtne lugeda ja sõnastus on arusaadav. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitused

6. Juhendmaterjali joonised on asjakohased ja arusaadavad. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaarid, soovitus

7. Juhendmaterjalis toodud soovitus on asjalikud ja kõne arengut toetavad. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaarid, soovitus

8. Juhendmaterjalis toodud soovitus on lihtsalt rakendatavad. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaarid, soovitus

9. Juhendmaterjalis toodud näited on praktilised ja kergesti elluviidavad. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaarid, soovitus

10. Juhendmaterjal on lasteaiaõpetajale kasutamiseks sobiv. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovituded

11. Juhendmaterjal on lapsevanemale kasutamiseks sobiv. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

...

Kommentaariid, soovituded

12. Mul olid ka varem head teadmised, kuidas toetada lapse varast kõnearengut. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovituded

13. Sain juhendmaterjalist uusi teadmisi lapse kõne arengu toetamisest. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovituded

14. Juhendmaterjal on mulle vajalik. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

15. Kasutaksin juhendis toodud soovitusi oma igapäevases töös/elus. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

II osa

Palun tehke ettepanekuid juhendmaterjali täiendamiseks ja parandamiseks.

1) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: kõne arengu hilistumine *

Pikk vastuse tekst

2) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: mitteverbaalse suhtlemise roll kõne arengus *
ja selle arendamise võimalused igapäevategevustes

Pikk vastuse tekst

3) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: kõnemõistmise kujundamine *

Pikk vastuse tekst

4) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: esimeste sõnade kasutuse kujundamine ja suhtluse arendamine igapäevategevustes *

Pikk vastuse tekst

---

5) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: 2-3-sõnaliste lausungite kasutuse kujundamine suhtlemiseks *

Pikk vastuse tekst

---

6) Kui Teil on üldisi ettepanekuid/soovitusi juhendmaterjali osas, siis palun pange need siia kirja. *

Pikk vastuse tekst

Lisa 2. Eksperthinnangu küsimustik logopeedidele

Küsimustik logopeedile

I osas palun andke hinnang igale väitele, märkides ära enda jaoks sobivaim vastusevariant:
5 = nõustun täielikult, 4 = pigem nõustun, 3 = ei oska vastata, 2 = pigem ei nõustu, 1 = ei nõustu üldse.

Igale väitele saate soovi korral lisada kommentaari või soovitusi.

II osas palun Teie soovitusi juhendmaterjali täiendamiseks ja parandamiseks.

Ette tänades
Kristi Sarapuu

I osa

Palun andke hinnang igale väitele, märkides ära enda jaoks sobivaim vastusevariant:
5 = nõustun täielikult, 4 = pigem nõustun, 3 = ei oska vastata, 2 = pigem ei nõustu, 1 = ei nõustu üldse.

Igale väitele saate soovi korral lisada kommentaari või soovitusi.

1. Juhendmaterjal toetab õpetaja ja lapsevanema tööd lapse varase kõnearengu toetamisel. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

2. Juhendmaterjali liigendamine alapeatükkideks on sobiv. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

⋮

Kommentaariid, soovitusid

3. Juhendmaterjal on käsitletud kõiki varase kõnearengu olulisi valdkondi. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

4. Juhendmaterjal on selge struktuuriga. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

5. Juhendmaterjali on lihtne lugeda ja sõnastus on arusaadav. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

6. Juhendmaterjali joonised on asjakohased ja arusaadavad. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

7. Juhendmaterjalis toodud soovitusid on asjalikud ja kõne arengut toetavad. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

8. Juhendmaterjalis toodud soovitusid on lihtsalt rakendatavad. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

9. Juhendmaterjalis toodud näited on praktilised ja kergesti elluviidavad. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitusid

10. Juhendmaterjal on lasteaiaõpetajale kasutamiseks sobiv. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitused

11. Juhendmaterjal on lapsevanemale kasutamiseks sobiv. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitused

12. Soovitan seda juhendit lasteaiaõpetajale/lapsevanemale. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitused

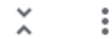
13. Juhendmaterjal toetab minu tööd lasteaiaõpetajate ja lapsevanemate nõustamisel. *

	1	2	3	4	5	
Ei nõustu üldse	☐	☐	☐	☐	☐	Nõustun täielikult

Kommentaariid, soovitused

II osa

Palun tehke ettepanekuid juhendmaterjali täiendamiseks ja parandamiseks.

---

1) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: kõne arengu hilistumine *

Pikk vastuse tekst

---

2) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: mitteverbaalse suhtlemise roll kõne arengus *
ja selle arendamise võimalused igapäevategevustes

Pikk vastuse tekst

---

3) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: kõnemõistmise kujundamine *

Pikk vastuse tekst

---

4) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: esimeste sõnade kasutuse kujundamine ja *
suhtluse arendamine igapäevategevustes

Pikk vastuse tekst

---

5) Mida võiks muuta/lisada nimetatud teema juures: 2-3-sõnaliste lausungite kasutuse *
kujundamine suhtlemiseks

Pikk vastuse tekst

---

6) Kui Teil on üldisi ettepanekuid/soovitusi juhendmaterjali osas, siis palun pange need siia kirja. *

Pikk vastuse tekst

Lisa 3. Eksperthinnangus osalemise nõusoleku küsimise kiri

Kiri logopeedidele

Tere!

Olen TÜ logopeedia eriala 2. aasta magistriõppe tudeng. Koostan oma lõputööks juhendmaterjali õpetajale, kuidas toetada kuni 3-aastase kõnearengu hilistusega lapse kõne arengut.

Minu lõputöö üheks osaks on töötavalt logopeedilt eksperthinnangu saamine juhendmaterjalile.

Oluline on, et logopeedil oleks vähemalt 2-aastane töökogemus 2-3-aastaste lastega.

Olen arutanud oma töö juhendaja Merit Hallapiga, kes võiks mu tööd hinnata ja tema arvas, et Teie oleksite väga sobiv inimene loodavat juhendmaterjali hindama.

Juhend valmib orienteeruvalt aprilli keskel. Hinnangu andmiseks on vaja juhend läbi lugeda ja täita tagasisideküsimustik (Google Formsi kaudu).

Palun andke mulle teada, kas leiaksite võimaluse mind aidata ja mu tööd hinnata. Jään vastust ootama.

Lugupidamisega

Kristi Sarapuu

Kiri lapsevanematele

Tere!

Mõnda aega tagasi osalesite minu magistritöö raames läbiviidud uuringus ja täitsite testi oma lapse kõne kohta. Pöördun Teie poole veel ühe palvega.

Magistritöö tulemusel on valminud juhendmaterjal 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse kõne arengu toetamiseks. Juhendmaterjal on mõeldud kasutamiseks peamiselt lapsevanemale ja lasteaiaõpetajale.

Palun Teie abi juhendmaterjali hindamisel. Hindamiseks saadan Teile meili teel juhendmaterjali ja küsimustiku lingi. Küsimustikus on 15 väidet ja kuus avatud küsimust ning selle saab täita internetis.

Kuna Teie peres kasvab kõnearengu hilistusega laps, oleks Teie hinnang väga väärtuslik.

Palun andke teada, kas olete valmis juhendmaterjali hindama.

Lugupidamisega

Kristi Sarapuu

Kiri lasteaiaõpetajatele

Tere!

Sain Teie kontakti lasteaia direktorilt.

Mina õpin Tartu Ülikoolis logopeedia erialal ja soovin sel suvel lõpetada. Ma teen oma magistritööks juhendmaterjali õpetajale, kuidas toetada kuni 3-aastase kõnearengu hilistumisega lapse kõne arengut. Juhendmaterjal saab valmis orienteeruvalt aprilli keskel. Seejärel vajan magistrikraadiga lasteaiaõpetajaid, kellel oleks hiljutine vähemalt 2-aastane töökogemus 2-3-aastaste lastega. Soovin, et lasteaiaõpetaja juhendi läbi loeks ning internetis tagasisideküsimustiku täidaks. Küsimustikus soovin peamiselt infot, kas juhend on arusaadav ja praktiline ning ettepanekuid, mille osas infot/näiteid juurde lisada..

Kas Teil on magistrikraad koolieelses pedagoogikas ning ka töökogemus 2-3-aastaste lastega?
Kui jah, siis kas oleksite nõus mind aidama ja aprillikuus mu tööle tagasisidet andma?

Jään Teie vastust ootama.

Heade soovidega

Kristi Sarapuu

Kuidas toetada

2-3-aastase kõnearengu hilistusega

lapse kõne arengut

Soovitused õpetajale ja lapsevanemale

Esikaane pilt: <https://ined21.com/aprendizaje-de-los-bebes-menores-de-1-ano/>

Magistritöö raames koostatud juhendmaterjal
Autor Kristi Sarapuu
Juhendaja Merit Hallap

2020

Sisukord

Sisukord	69
Sissejuhatus.....	70
Kõne arengu hilistumine.....	70
Eakohase kõne arengu ja kõne arengu hilistumise sarnasused ja erinevused	71
Suhtlemise ja kõne arengu toetamine	74
Mitteverbaalse suhtlemise roll kõne arengus ja selle arendamise võimalused igapäevategevustes	74
Ühistähelepanu	75
Lalin.....	77
Matkimisoskus.....	77
Žestide kasutamine.	78
Esimesed žestid, mida õpetada	80
Kõne mõistmise kujundamine.....	86
Esimeste sõnade kasutuse kujundamine ja suhtluse arendamine igapäevategevustes	91
Ühine raamatute lugemine.....	100
2-3-sõnaliste lausungite kasutuse kujundamine suhtlemiseks	104
Kõnehilistusega lapse toetamine rühmategevustes.....	40
Lõpetuseks	107
Lugemissoovitus	108
Kasutatud kirjandus	109

Sissejuhatus

Esimesel kolmel eluaastal toimuvad lapse arengus väga suured muutused. Lamavast ja kõnetust imikust saab iseseisvalt kõndiv ja lausungite abil suhtlev laps. Eakohase arenguga üheaastane laps suudab oma soove väljendada peamiselt mitteverbaalselt (kehakeele, miimika, žestidega) ja mõne üksiku sõnaga. Kolmeaastase lapse kõneline võimekus on aga arenenud nii kaugele, et lapsest on saanud asjalik vestluspartner. Laps suudab rääkida täiskasvanuga talle olulistest asjadest, kasutades erinevat tüüpi lausungeid.

Kõik lapsed ei arene ühtemoodi ja samas tempos. Umbes 15% on lapsi, kelle kõne areng on võrreldes eakohase arenguga aeglasem. Kõne arengu mahajäämuse põhjuseid on erinevaid. Osadel lastel on kõne arengu pidurdumise põhjused tingitud erinevatest arengupuuetest nagu autismispektri häire, intellektipuue või kuulmislangus. On aga grupp lapsi, kellele peale kõne arenevad muud valdkonnad eakohaselt - neid lapsi nimetatakse kõnearengu hilistusega lasteks ehk hiliskõnelejateks. Hiliskõnelejad kasutavad veel kaheaastaselt üksikuid sõnu ja ei räägi lausungitega.

Oluline on teada, et esimesed kolm eluaastat on lapse elus periood, mil luuakse baas kogu edasisele arengule. Mahajäämus mõnes arenguvaldkonnas võib põhjustada pikaajalisi ja püsivaid probleeme edasises elus. Näiteks toetub kõnele uute teadmiste omandamine. Lapsele, kellel on kõne arengus probleeme, võib esineda koolieas raskusi lugemises ja kirjutamises, aga ka arvutamisel, mille tagajärjel võib kannatada õppeedukus ja üldisem toimetulek elus. Kõne areng avaldab mõju taju, mälu ja mõtlemise arengule. Kui laps ei kasuta kõnet, võivad nimetatud tunnetusprotsessid areneda aeglasemalt ning tulemuseks võivad olla taas õpiraskused, millest omakorda võivad kujuneda välja emotsionaalsed ja sotsiaalsed probleemid. Seega võib öelda, et varasest kõnearengust sõltub väga suur osa lapse edasisest arengust.

Käesolev juhendmaterjal on mõeldud eelkõige kuni 3-aastaste hiliskõnelejate kõne arengu toetamiseks. Juhendis on ülevaade olulistest kõne arengu etappidest ja soovitusel, kuidas mingil etapil lapse kõne arengule kaasa aidata. Materjali saavad edukalt kasutada nii lasteaiatõpetajad, lapsehoidjad, lapsevanemad kui ka teised lastega kokkupuutuvad inimesed. Kõne toetamine on kõige edukam, kui kõik osapooled omavahel koostööd teevad.

Head lugemist!

Kõne arengu hilistus

Kui enamasti kulgeb lapse kõne areng märkamatult ja iseenesest, siis kuni 15% lastel see nii lihtsalt ei lähe. Üha enam on neid lapsi, kelle kõne areng hilistub. Hiliskõneleja on laps, kellel puudub muu primaarne häire nagu nt autismspektri häire, intellektipuue, kuulmislangus või mõni muu neuroloogiline häire, kuid kelle kõne areng on siiski maha jäänud. Enamasti on hiliskõnelejad raskusi kõne kasutamisega, kuid on ka neid, kellel ei arene eakohaselt kõne mõistmine. Erinevate allikate põhjal antakse kõnearengu hilistuse hinnang lapsele vanuses 18-36 kuud. Kõige levinum on kõnearengu hilistuse määramine 24-kuusel lapsel, kelle sõnavaras on alla 50 sõna ja kes ei pane kokku sõnu 2-3-sõnalisteks lausungiteks.

Umbes pooled hiliskõnelejad jõuavad eakaaslastele järele 3-4-aastaselt ja enamik jõuab eakohase kõne arenguni 4-5-aastaselt. Samas on lapsi, kellel jäävad raskused püsima ning kes vajavad edaspidi regulaarset logopeedi abi. Mahajäämus kõnelistes oskustes võib põhjustada probleeme täiskasvanueani välja (nt puudulik funktsionaalne lugemisoskus või raskused oma tegevuse reguleerimisel) ka nendel lastel, kelle areng loomulikku teed pidi eakaaslastele järele jõuab. Esimestel eluaastatel areneb lapse aju kõige kiiremini ning lapse võime kõnet omandada on samuti kõige suurem. Seepärast on väga oluline lapse kõne arengule kaasa aidata ning mitte loomulikku küpsemist ootama jääda. Hiliskõnelejad vajavad enda ümber teadlikke täiskasvanuid ja nende tuge, et omandada kõne ning suhtlemiseks vajalikud oskused.

Eakohase kõne arengu ja kõnearengu hilistuse sarnased ja erinevad tunnused

Allolevas tabelis on kirjas varase kõnearengu olulised näitajad, mille järgi saab kujundada esmase arvamuse, kas lapse kõne areng kulgeb tavapärasel tempos või mitte.

Lalin	
Eakohase arenguga lapsed	<ul style="list-style-type: none"> • Silbiline (ehk kanooniline) lalin algab u 6-kuuselt, nt papapa, mama, vävävä. • Varieeruv lalin algab u 10-kuuselt, nt mapa, täpätä.
Hiliskõnelejad	<ul style="list-style-type: none"> • Lalina algus võib ajaliselt hilineda;

	<ul style="list-style-type: none"> • 10-12-kuuselt on lalin väiksema varieeruvusega erinevate silpide poolest ja lalinas esineb vähem konsonante (peamiselt on kasutusel m, p, t).
Žestid	
Eakohase arenguga lapsed	<ul style="list-style-type: none"> • Osutavad (deiktilised) žestid (nt osutamine, andmine, näitamine) ilmuvad 8-10-kuuselt. • Sümbolilised žestid (nt lehvitamine, plaksutamine, käe asetamine kõrva juurde, mängides, et see on telefon või tühja käega söömisliigutuse imiteerimine) ilmuvad 12-kuuselt.
Hiliskõnelejad	<ul style="list-style-type: none"> • Osutavaid žeste kasutavad suurema tõenäosusega rohkem ja ajaliselt kauem kui eakohase arenguga lapsed, et kompenseerida kõne puudumist. • Sümbolilisi žeste on raskem imiteerida, mistõttu kasutavad neid vähem ja pigem hilisema algusega.
Kõnemõistmine	
Eakohase arenguga lapsed	<ul style="list-style-type: none"> • Sõnu hakkavad mõistma 8-9 kuuselt.
Hiliskõnelejad	<ul style="list-style-type: none"> • Kõnemõistmine võib olla: <ol style="list-style-type: none"> 1) pigem eakohane ja oluliselt parem võrreldes aktiivse kõnega või 2) laps võib jätta mulje, et ta mõistab kõnet (nt toetub mõistmisel rääkija pilgule, pea suunale, käeviibetele vmt), kuid tegelikult on tal raskusi kõnest arusaamisega.
Esimesed sõnad	
Eakohase arenguga lapsed	<ul style="list-style-type: none"> • Esimesed sõnad ütlevad tavaliselt 10-12 kuuselt. • 24-kuuse lapse sõnavaras on u 300 sõna ja laps paneb sõnu omavahel kokku (moodustab lausungeid). • Esimesed sõnad on seotud lapse jaoks oluliste inimeste (nt emme, issi) või teda igapäevaselt ümbritsevate objektidega (nt auto, pall,

	<p>tass), võrreldes teiste kategooriatega on rohkem ka loomade nimetusi (nt kutsu, kiisu).</p> <ul style="list-style-type: none"> • 12-kuuse lapse sõnavaras on enim loomade hääli ja muid häälightsusi (nt äh-äh, njäu, auh). • 24-kuuse lapse sõnavarasse on lisandunud märkimisväärselt nimi- ja tegusõnu.
Hiliskõnelejad	<ul style="list-style-type: none"> • Esimeste sõnade kasutuselevõtmine on üldiselt ajaliselt hilinenud. • 24-kuuselt on kõnehilistusega lapse sõnavaras alla 50 sõna ja laps ei moodusta lausungeid. • Sõnavara sarnaneb eakohase arenguga aasta noorema lapse sõnavaraga (st et nt 24-kuune hiliskõneleja sarnaneb 12-kuusele eakohase arenguga lapsele); • Sõnad on lihtsama silbistruktuuriga (nt kasutatakse pigem lahtise silbiga e täishäälikuga lõppevaid sõnu, näiteks papu, kiisu). • 24-kuuselt on sõnavaras enim loomade hääli ja muid häälightsusi. • 24-kuuselt on sõnavaras üksikud tegusõnad.

Eakohase kõnearenguga laste kõne arengus on suured individuaalsed erinevused, sama kehtib ka hiliskõnelejate kõne osas. Hiliskõnelejate kategooria alla liigitub laps, kellel on 24-kuuselt sõnavaras 40 sõna (aga ei moodusta veel 2-3 sõnalisi ütlusi) kui ka see laps, kes ütleb üksikuid sõnu. Kõnehilistuse kahtluse korral tasub alati abi küsida logopeedilt. Kui vastav võimalus puudub, saavad õpetaja ja lapsevanem lapse kõne arengut väga palju toetada, kui kasutavad käesolevas juhendis toodud soovitusi. Soovitav on kindlasti kohealt pöörduda spetsialisti (logopeedi, eripedagoogi või perearsti) poole juhul, kui laps ei loo üldse täiskasvanuga silmsidet (st ei vaata silma ja ei hoia pilkkontakti); kui omandatud oskused ära kaovad (nt laps on kasutanud mõnda aega sõnu ja siis enam ei kasuta üldse); kui laps ei saa üldse kõnest aru; kui tundub, et laps ei kuule hästi või kui varane kõneareng ei sarnane eeltoodud tabelis oleva infoga.

Suhtlemise ja kõne arengu toetamine

Suhtlemine on inimese kui sotsiaalse olendi baasvajadus ja üks vajalikumaid oskusi elus.

Väikese lapse jaoks on suhtlemise peamine eesmärk oma soovide ja vajaduste ehk suhtluskavatsuste väljendamine. Parim viis suhtlemiseks on kasutada kõnet.

Selleks, et laps hakkaks rääkima, peab ta viibima kõnekeskkonnas. Hiliskõneleja toetamiseks on oluline teada, et iga kõneline keskkond ei ole arengut soodustav. Hiliskõneleja jaoks ei piisa kõne omandamiseks teiste inimeste vestluste pealtkuulamisest, televiisori vaatamisest või sellest, kui täiskasvanu räägib lapsega samamoodi kui kõikide teiste täiskasvanutega. Kõikidel nende juhtudel on täiskasvanu kõne liiga keeruline, et laps enda jaoks kõnelisi elemente eristaks ja seeläbi omandaks. Hiliskõneleja vajab kõne omandamiseks täiskasvanute poolt teadlikult kujundatud kõnekeskkonda.

Varane kõnearendus tähendabki lapsele soodsa kõnekeskkonna loomist ja hõlmab sihipärast tööd ühistähelepanu, matkimisoskuse, mitteverbaalse suhtlemise ning kõne mõistmise kujundamisega. Kõik nimetatud oskused on eelduseks, et laps hakkaks kasutama suhtlemisel sõnu ja lausungeid. Kui eeldustest on laotud vundament, on võimalik hakata õpetama esimesi sõnu ja sõnade kasutamist suhtlemiseks.

Suhtluskavatsus on lapse sisemine soov midagi teha, kuhugi minna, midagi saada vmt. Suhtluskavatsus annab põhjuse teiste inimestega suhtlemiseks. Suhtluskavatsusega püüab laps oma soovidest teistele teada anda. Esmalt väljendavad lapsed suhtluskavatsusi mitteverbaalselt, hiljem verbaalselt.

Mitteverbaalse suhtlemise roll kõne arengus ja selle arendamise võimalused igapäevategevustes

Enne, kui laps hakkab kasutama kõnet, läbib ta kõne-eelse perioodi. Lapse kõne areneb mitteverbaalsest suhtlemisest ja kõne arengu toetamine algab seega juba kõne-eelsel perioodil. Kõne-eelsel perioodil on eesmärk, et laps annaks meile teada oma suhtluskavatsustest mitteverbaalselt – žestide, häälsuste, kehakeele või miimikaga.

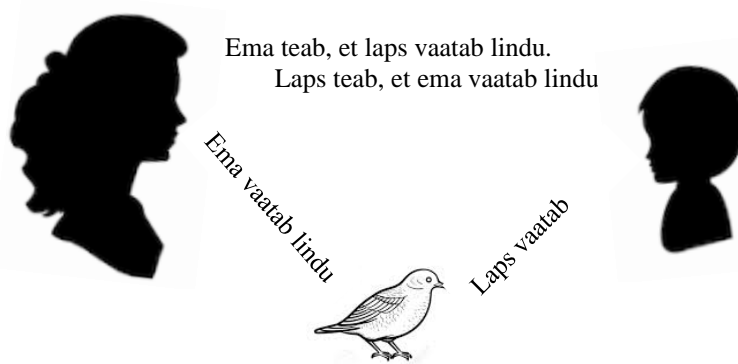
Hiliskõnelejad võivad vajada abi ja õpetamist ka mitteverbaalse väljendusoskuse kujundamisel. Kuna väike laps õpib matkimise järgi, on parim viis õpetamiseks ettenäitamine, st täiskasvanu võiks lapsega suheldes ise järjepidevalt kasutada kõnega kaasnevaid erinevaid mitteverbaalseid suhtlusvahendeid.

Kõne-eelsel perioodil on olulisteks arengu tähisteks ühistähelepanu, lalisemine, matkimisoskus, žestide kasutamine ning kõne mõistmine.

Ühistähelepanu tekib olukorras, kus lapse ja täiskasvanu tähelepanu on samal objektil ja/või tegevusel ning mõlemad osapooled on teadlikud ühisest fookusest. Ühistähelepanu hakkab eakohase arengu puhul kujunema u 8-9 kuu vanuses ning kujuneb välja u 18 kuu vanuseks. Varane kõnearengu toetamine algab ühistähelepanu kujundamisest, sest oskus jagada tähelepanu teise inimese ja objekti ja/või tegevuse vahel on ka suhtlemise aluseks. Esmalt tuleb jälgida, millele on suunatud lapse pilk ja tegutseda sellest lähtuvalt (nt kommenteerida seda, mida laps vaatab). Kui lapse tähelepanu liigub mujale, peab ka täiskasvanu oma kõne suunama last huvitavale objektile.

Sihipärane kõne arendamine on võimalik vaid ühistähelepanu korral.

Joonis 1. Ühistähelepanu ema ja lapse vahel.

Soovitused ühistähelepanu kujundamiseks kõne arendamise eesmärgil:

- **matki lapse tegevust** (vt matkimisoskuse soodustamist lk 11) ja kui laps seda märkab, siis naerata talle ning anna oma olekuga märku, et sul on tore. Kui laps hakkab tasapisi sulle rohkem tähelepanu pöörama, siis tunnusta teda, nt löö talle käele plaksu, tee pai ning kommenteeri lapse tegevust, nt “See on auto. Suur auto. Pille sõidab autoga. Suure autoga”;
- **kontakti loomisel ole emotsionaalne** - kasuta suheldes alati väljendusrikast miimikat ja intonatsiooni, ole rõõmus, isegi veidi ülevoolav, et lapsel oleks põnev;
- **motiveeri last kõige põnevamate asjadega (nt lapse lemmikesemetega)**. Seisa lapsest veidi eemal, võta üks lapse lemmikludest ja näita seda lapsele. Samal ajal ole hästi emotsionaalne ja ütle: “Vaata! Mõmmi!” Kui laps vaatab eset ja tuleb sinu juurde, siis hoi a eset veel mõned sekundid enda käes ja kommenteeri: “Vaata! Mõmmi. Pille mõmmi! Mõmm-mõmm”. Hoi a asja oma näo kõrval, et lapsel oleks lihtne vaadata nii eset kui sinu nägu. Seejärel anna ese lapsele, kuid ole mängimise ajal tema lähedal, et laps saaks sind tegevusse haarata (nt võid ühistähelepanu loomiseks valida liikuvad/heli tekitavad mänguasjad, mille tööle panemiseks vajab laps abi). Kui ese last ei huvita enam, võta uus asi ja korda tegevust;
- **reageeri ülevoolavalt ja üllatunult** (aja silmad suureks, tõsta kulmud üles, ava suu ja naerata, tee erinevaid lihtsaid hääliitsusi nt *vau*, *ohhoo*) olukordades, mis seda võimaldavad (nt uksekell heliseb, tuletõrjeauto sõidab mööda, prügiauto tuleb prügi viima, veekann hakkab vilistama, telefon heliseb, mullitajast mulle puhudes vmt);
- **käitu ootamatult**, mittetavapäraselt, nt võta klots ja pane endale pähe, osuta klotsi suunas ja ütle emotsionaalselt: “Vaata! Klots. Oi-oi, kukub” ja kukuta klots maha. Korda;
- **õpeta eeskujuga** – kui laps osutab mõnele asjale, siis vaata kordamööda lapse ja eseme poole ning kommenteeri nt: “Vaata, kutsu!”
- **paku lapsele jõukohast, st sobiva raskusastmega koostegevust**, milleks on praktiline tegutsemine esemetega - põnevad on nii mänguasjad kui reaalsed objektid, nt potid-pannid, võtmed jm päris asjad;

- nii palju, kui võimalik, **lähtu tegutsemisel lapse huvist** - mida motiveeritum on laps, seda tõenäolisemalt ta ühistähelepanu loob ja hoiab ning seeläbi ka uusi oskusi omandab;
- **püüa reageerida** lapse **igale suhtusalgatusele** ja luua ühistähelepanu.

Lalin. Kõne seisukohast on väga tähtis varieeruv lalin, mille moodustab erinevate korduvate silpide jada (nt täpämätäpämätä). Täiskasvanu jaoks on oluline märgata, milliseid häälikuid ja silpe laps lalinas kasutab. Lapsele õpetatavates esimestes sõnades võiksid olla esindatud samad häälikud ja silbid. Näiteks, kui lapse lalinas esinevad silbid *pa, mä, tä, ta*, võib esimeste sõnadena soovitada nt *mäm, tädi, dadaa, papa, papu, mäü*.

Lalina soodustamiseks:

- imiteeri ise lapse lalinat;
- lalise lapsega kordamööda – laps laliseb, sina lalised, laps laliseb jne.

Matkimisoskus. Enne, kui laps hakkab uut oskust iseseisvalt kasutama, peab ta suutma seda matkida. Sõnade matkimise eelduseks on tegevuste matkimisoskus.

Matkimisoskuse soodustamiseks:

- pööra esmalt rollid ümber, st et täiskasvanu jäljendab lapse tegevust;
- ole kindel, et laps su jäljendamist märkab;
- tegevust matkides saavuta lapsega silmside ning paikne lapsega samal kõrgusel, nt kui laps on kõhuli põrandal, siis ole seda ka sina;
- sa võid jäljendada lapse tegevuses kõike, mis ei ole lubamatu (sobiv ei ole nt asjade sihipäratu loopimine, haiget tegemine). Näiteks kui laps istub põrandal ja patsutab käega vastu põrandat, öeldes: “Pa-pa-pa”, siis istu ka sina põrandale, patsuta käega vastu põrandat ja ütle: “Pa-pa-pa”;
- püüa lapse tegevust, näoilmet, hääliitsusi täpselt kopeerida ja ära korrigeeri lapse tegevust, nt kui laps tahab, et autod sõidavad õhus, siis ei pea suunama, et autod sõidavad ainult maas.

Lapse tegevust jäljendades võid sa saavutada lapse tähelepanu. Ühistähelepanu tekkides saad tasapisi tegevusse lisada uusi momente ja ühel hetkel võib juhtuda, et laps hakkab jäljendama ka sinu tegevust.

Žestide kasutamine. Laps astub suure sammu edasi mitteverbaalses suhtlemises, kui hakkab kasutama žeste. Esimesed žestid, mida 8-kuused eakohase arenguga lapsed kasutama hakkavad, on osutavad žestid, 12-kuuselt lisanduvad sümbolilised žestid (vt tabelit “Osutavad ja sümbolilised žestid” allpool). Teaduskirjanduse andmetel on žestide kasutamine positiivses seoses esimeste sõnade omandamise kiiruse ja sõnavara suurusega, st mida rohkem laps žeste kasutab, seda kiiremini sõnavara kasvab.

Osutavad ja sümbolilised žestid

Osutavad žestid on mõistetavad vaid konkreetses olukorras, žestidega soovitakse juhtida kellegi tähelepanu mingile objektile või sündmusele:

- näitamine – laps toob eseme täiskasvanu juurde, tõstab selle täiskasvanu näo ette;
- osutamine – laps näitab käega/sõrmega eseme suunas;
- andmine – laps sirutab käe ette ja ulatab eseme täiskasvanule.

Sümbolilised žestid tähistavad mingeid objekte või tegevusi. Mõned näited:

- käega lehvitamine, mis tähendab hüvasti jätmist või tervitust;
- tühja käe liigutamine suu juurde, et imiteerida söömist;
- käe või mõne eseme asetamine kõrva juurde nagu räägiks telefoniga;
- käte lehvitamine külgedel linnu kujutamiseks;
- käte asetamine kõrva juurde ja pea kallutamine magamise kujutamiseks;
- plaksutamine rõõmu väljendamiseks;
- peaga noogutamine nõustumisel.

Žestide kasutamist saab lapsele õpetada. Kõik žestid, mida täiskasvanu otsustab lapsele õpetada, peavad olema kommunikatiivsed e suhtlemist võimaldavad – mõtle, mida lapsel igapäevaselt kõige enam vaja läheb, et oma suhtluskavatsusi väljendada.

Esmased suhtluskavatsused, mida väikesed lapsed väljendada soovivad, on järgmised:

- 1) täiskasvanu tähelepanu saavutamine (laps sikutab täiskasvanut käest või riideesemest);
- 2) tähelepanu juhtimine huvitavale objektile või sündmusele (laps osutab esemele, toob eseme täiskasvanu juurde, puudutab/patsutab eset);
- 3) teise inimese tegevuse suunamine/reguleerimine (laps võtab käest kinni ja viib soovitud objekti juurde, et üheskoos sellega mängima hakata või et täiskasvanu kõrgel riivil oleva eseme lapsele annaks);
- 4) tegevuse korduse soovimine (pallimängu jätkamiseks viib laps palli täiskasvanu juurde ja häälitseb; täiskasvanu võtab lapse sülle ja siis paneb maha, laps tõstab käed üles, andes märku soovist uuesti sülle saada);
- 5) tegevusest või esemest keeldumise väljendamine (laps nutab, viskab eseme ära, jookseb asjaga täiskasvanu eest ära);
- 6) hüvastijätmine (laps lehvitab lahkujale).

Väikesed lapsed õpivad täiskasvanu eeskuju järgi. Iga uue oskuse rakendamisele eelneb selle tegevuse korduv nägemine/jälgimine samades tingimustes. Seepärast võiksid sa ise kasutada žeste järjepidevalt igapäevategevuste saatjana.

Nii lapse kui täiskasvanu žesti võiks alati saata täiskasvanu kõne – häälitus või sõna (nt magamise žesti ajal tee norskamise häält või ütle “tuttu”). Hea oleks, kui sa kasutad samu žeste ja samu häälitusi/sõnu, et lapsel tekiks seos žesti, häälituse/sõna ja objekti/tegevuse vahel (nt söömise žesti kasuta alati, kui hakkate sööma, mängite söömist või räägite söömisest, žestiga koos ütle “mäm-mäm” või “sööma” – sõna valik sõltub lapse arengutasemest).

Mitteverbaalseid suhtlusvahendeid kasutame me elu lõpuni, kuid nende osakaal väheneb, kui kõne saab valdavaks kommunikatsiooniviisiks.

Anna žesti õpetamine

Kui laps tahab mõnda eset, nt autot enda kätte saada, siis siruta oma käsi ette ja liiguta mitmeid kordi sõrmi peopessa ja lahti. Samal ajal ütle: “Anna. Anna auto”. Žesti võib sooritada ka lapse käega – võta lapse käsi ja aita vastav liigutus teha. Lisa ka alati sobiv sõna: “Anna. Anna auto”.

Keeldumise (ei) žesti õpetamine

Kui laps ei soovi talle pakutud eset, siis tee peaga eitavat liigutust ja ütle: “Ei-ei. Ei taha”, samal ajal võid lapse käega eset õrnalt eemale lükata.

Esimesed žestid, mida õpetada

Suhtluskaavatus	Žest, mida õpetada	Žesti saatev sõna/häämitsus	Kuidas õpetada?
Esemest/tegevusest keeldumine. Ei taha.	Pea raputamine.	Ei. Mkm.	Raputa ise hoogsalt pead, kui ütled “ei”.
Nõustumine. Tahan seda eset või tegevust.	Peaga noogutamine.	Jaa. Tahan. Anna.	Nooguta peaga alati, kui väljendad tahtmist.
Midagi on kadunud! Ei tea, kus on.	Kättega kaare tegemine enda ees, peopesad jäävad ülespoole. Õlgade tõstmine ja langetamine.	Ei ole.	Peida ese ära ja tee vastav žest: “Ei ole. Kadunud”. Aita lapse kätega sama teha.
Soovin juua.	Imiteeri, et hoiad käes tassi, liiguta “tassi” suu poole, kalluta pead kergelt tahapoole.	Hinga avatud suuga kuuldavalt sissepoole. Uuu.	Pakkudes lapsele juua, tee alati ka vastav žest. Kui laps annab märku, et soovib juua, siis tee

			esmalt joomise žest ja seejärel anna juua.
Soovin süüa, kõht on tühi.	Sõrmed koos käe liigutamine edasi-tagasi kiirelt suu juurde.	Mmmm. Mäm-mäm. Näm-näm.	Kui mängite nukkudega söömist või räägite söömisest või on mõni söögikord tulemas, siis kasuta lapsega suheldes alati söömise žesti. Ka söömise ajal võib aeg-ajalt žesti teha ja öelda mäm-mäm.
Valus on.	Hoia käega kinni sealt, kus on valu. Osuta valusale kohale. Puhu valusale kohale.	Ai. Nutt (ää). Puhumine.	Kasuta žesti mängus, kas iseenda, lapse, nuku/looma peal või kui keegi päriselt haiget saab.
Head aega.	Käega lehvitamine.	Daa. Dadaa.	Lehvita ise pidevalt, nt autodele, lennukitele jne. Ütle samal ajal: "Dadaa, auto". Võta lapse käsi ja lehvita lapse käega.
Ma tahan seda.	Täiskasvanul käest kinni võtmine ja soovitud asja juurde viimine. Käega soovitud objekti suunas osutamine.	See. Tahan. Anna.	Hoia oma käes kahte asja ja küsi: "Kas sa soovid seda või seda?" Aita lapsel käega soovitud asja suunas näidata.

Anna mulle see asi.	Siruta labakäsi ette peopesa üleval, liiguta sõrmi rusikasse-lahti.	Anna. Aitäh.	Kasuta žesti, kui tahad, et laps sulle mõne asja annaks, või eemalt tooks.
Kuula/vaata mind.	Õlale patsutamine.	Uuu. Hei. Isiku nime ütlemine, nt emme.	Patsuta ise lapse õlale, ütle ta nimi või "Hei!". Tee lapse käega sama kellegi teise peal, nt kui laps tahab mõnda asja teise lapse käest.
Mulle meeldib, see on tore.	Käte plaksutamine.	Jee. Ooo. Uhuu. Naermine.	Plaksuta ise, palu teistel ümberringi plaksutada. Võta lapse käed ja tee tema kätega plaksutamise liigutust.
Tahan sülle.	Käte sirutamine üles täiskasvanu poole.	Opa.	Tõsta enda käed üles ja küsi "Tahad opa?" Tõsta lapse käed üles ja ütle: "Opa".
Tahan magada, olen väsinud.	Aseta kaks kätt koos ühe kõrva juurde, kalluta pead, pane silmad kinni.	Norskamise hääl. Nohinal hingamine. Tuttu.	Tee magamise žesti, kui mängite nuku magama panemist või enne lõunaunele minemist.
Vaata seda asja.	Eseme sirutamine teise inimese poole.	See. Vaata. Näe. Nimetada asi, nt auto.	Võta midagi kätte, siruta lapse poole ja ütle "Vaata!". Kui lapsel on midagi käes, siis ütle "Ohoo, näita! Mis see on!" Aita lapsel kätt

			sirutada ja kellelegi teisele eset näidata.
Tahan muusikat kuulata, tahan tantsida.	Tantsuliigutuste tegemine, põlvedest “vetrumine”.	Laulu ümismine.	Ütle: “Laulu? Tantsu?”, tee paar tantsuliigutust ja pane muusika mängima. Võta laps tantsima.
Tasa.	Aseta sõrm suule.	Tss. Psst. Kuss.	Kasuta žesti alati, kui soovid vaikust, ka mängu ajal, nt kui panete nukku magama.
Tule siia.	Käega kutsumine.	Hei. Uuu. Tule.	Kasuta last ja lapse nähes ka teisi inimesi kutsudes vastavat žesti. Aita lapse käega nt teist õpetajat vastava žestiga kutsuda.

Žesti kujundamisel abi andmise etapid

Laps sooritab žesti ilma abita (kui keegi hakkab lahkuma, siis laps jätab hüvasti lehvitates).

Toeta last vaid verbaalselt, žesti ette ei näita, st laps reageerib verbaalsele infole (nt ütle: “Dadaa”, laps lehvatab).

Näita žest ette ja kommenteeri oma tegevust, st laps reageerib visuaalsele ja verbaalsele infole (nt lehvita oma käega ja ütle: “Dadaa”, laps matkib žesti).

Tee žest koos lapse käega ja kommenteeri tegevust, so koostegevus (nt lehvita lapse käega ja ütle: “Dadaa”).

Abi andmist tuleb samm-sammult vähendada vastavalt sellele, kuidas lapse oskused ja võimed kasvavad.

Ühistähelepanu, aga ka üldisemalt nii mitteverbaalsel suhtlemisel kui edaspidi sõnade õppimisel on soovitatav järgida **VOK reeglit** - VAATA – OOTA – KUULA.

VAATA

- Vaatle last – mis köidab lapse tähelepanu, millest laps huvitub. Jälgi lapse tegevust, pilku (millel peatub ja püsima jääb), näoilmet (kas laps on rõõmus, huvitatud või emotsioonitu), žeste (millele laps osutab, mida püüab väljendada). Kõikide nimetatud vahenditega saab laps väljendada oma suhtluskavatsusi. Mitteverbaalsete suhtluskavatsuste märkamiseks ole väga tähelepanelik. Näiteks võib suhtluskavatsuseks olla see, et laps vaatab mõne objekti (nt telefoni) poole ja naeratab, ilmutades sellega soovi saada eset või näidata, et see meeldib talle.

OOTA

- Anna lapsele võimalus suhtlust alustada, naaldu lapse poole, vaata talle ootavalt otsa. Sinu näoilme võiks olla emotsionaalne ja ilmekas (nt suu naerul, kulmud tõstetud), kehakeel peaks andma lapsele märku, et sa oled huvitatud sellest, mida laps teha tahab.

KUULA

- Kuula hoolega, mida laps ütleb või teeb (nt mõni hääliitus, liigutus), ära sekku kohe, vaid anna lapsele aega oma mõtte/soovi väljendamiseks (nt enne, kui ise reageerid, loe mõttes kümneni).

Seejärel võta suhtlusvoor üle ning kommenteeri lapse mitteverbaalset suhtlusalgatust sõnaliselt (nt “Telefon. Halloo - halloo”) või korda, laienda lapse öeldut (nt Laps: “Loo”).

Täiskasvanu: “Halloo. Halloo”). Peale seda anna suhtluskord taas üle lapsele ja rakenda VOK reeglit algusest peale, st vaatle last, kas tema pilk ja huvi on jätkuvalt samal esemel. Siis oota, st anna oma kehakeelega märku, et oled lapsest ja tema tegevusest jätkuvalt huvitatud. Ning lõpuks kuula, mida laps sulle ütleb või kuidas reageerib.

Suhtlemine toimub **vooruvaheldust** kasutades, st et räägitakse, reageeritakse ja tegutsetakse kordamööda.

Suhtlusvoor on aeg, mil üks partneritest on aktiivne ja teine pigem passiivne.

Suhtlemise ajal

Sul peab olema lapsega silmside.

Sa pead asetsema lapsega samal kõrgusel (nt kui laps seisab, siis sina võiksid kükitada). Kui lapse ja täiskasvanu silmad on samal kõrgusel, kuuleb ja näeb laps täiskasvanut paremini.

VOK reegli järgi suheldes saad õpetada lapsele ka voo ru võtmist. See on väga oluline oskus, sest suhtlemine toimub kordamööda voo ru võttes.

❖ NÄIDE. VOK reegli kasutamine

Laps vaatab kapi otsas olevat palli. Sa oled tähelepanelik ja märkad seda.

Kükita lapse juurde ja vaata talle küsivalt otsa, nägu on ilmekas (suu naerul, kulmud tõstetud).

Oota u 5-10 sekundit.

Kuula, kas ja mida laps ütleb. Kui laps ütleb nõudlikult “mm-mm” või vaatab sinu poole ning uuesti naeratades palli poole, siis osuta oma käega pallile ja ütle: **“Pall. Tahad palli?”**

Seejärel anna suhtlemiskord üle lapsele ja vaata-oota-kuula (VOK reegel) uuesti.

Kui laps on reageerinud, nt korranud “mm-mm”, siis ütle sina: **”Pall. Anna pall** (su käsi on sirutatud palli poole, liiguta sõrmi rusikasse-lahti, et väljendada tahtmise/saamise žesti). **Anna pall”**. Võid võtta lapse käe ja sama žesti teha lapse käega.

Seejärel vaata-oota-kuula uuesti, st rakenda VOK reeglit ja oma voo ru ajal anna pall lapsele.

Lapse ja täiskasvanu suhtlusvoo ru vahetus võiks toimuda 2-3 korda, samal ajal jälgi hoolikalt lapse reaktsioone. Palli ei tohiks kohe anda, kuid lapses ei tohiks ka pahameelt ja trotsi tekitada.

Kõne mõistmise kujundamine

Sageli on lapsevanemad ja õpetajad mures, et laps ei ütle ühtegi sõna. Oluline on teada, et ükski laps ei hakka rääkima enne, kui ta ei mõista sõnu, mida kasutada.

Eakohase arenguga laps hakkab kõnet mõistma tavaliselt 8-9-kuuselt. Esmalt hakkab laps mõistma neid sõnu ja ütlushi, mida ta pidevalt enda ümber kuuleb ning mida on lihtne seostada kindla objekti või sündmusega. Näiteks, kui lapse ema kasutab iseenda kohta pidevalt sõna *emme* (tule emme opa, emme annab, emme tuli), siis tekib lapsel arusaam, et *emme* tähistab seda inimest, kes temaga kogu aeg tegeleb. Kõne mõistmisest kasutamiseni võib minna mitmeid kuid (eakohaselt arenev laps ütleb esimesed sõnad 10-kuuselt).

Seda, et laps ei räägi, on lihtne märgata. Kõne mõistmiskused alati selgelt välja ei paista. Laps võib tavapärases olukorras tegutsedes juhendada mitteverbaalsetest vihjetest (nt käeviiped, intonatsioon, peasuund, teiste tegutsemine) ning ümbritsevatele jääb mulje, et laps mõistab kõnet suurepäraselt. Nii võibki igapäevakeskkonnas jääda märkamata, et laps ei kasuta sõnu seetõttu, et ta ei mõista sõnade tähendust.

Kõne mõistmise kujunemise eeldused:

- korras kuulmine,
- ühistähelepanu,
- lapse ja täiskasvanu koostegutsemine.

Kõne mõistmise arendamise põhimõtted:

- arenda lapse kõne mõistmist **igapäevaste tegevuste raames**;
- esmalt **saavuta lapsega ühistähelepanu** (nt kasutades lapse matkimist või VOK reeglit, vt täpsemalt matkimisoskuse soodustamist lk 11 ja VOK reeglit lk 18);
- tähelepanu hoidmiseks **saada tegevusi lõbusate häältega, ole emotsionaalne ja rõõmsameelne**;
- laps omandab uusi oskusi paremini, kui ta on **motiveeritud** ja tal on tore;

- lapsega koos tegutsemiseks **vali praktiline tegevus** lapse jaoks **arenguliselt sobivate esemetega**:
  - alla 3-aastase laste jaoks on parimad vahendid mänguasjad ja reaalsed esemed,
  - vahel võib kasutada ka pilte, kui pilt on selge, sisaldab vähe detaile ja pildil kujutatatu sarnaneb reaalsele objektile;

- **jälgi, millest sa räägid** (kõne sisulist poolt):
  - **räägi asjadest “siin ja praegu”**, sest laps suudab mõista vaid nende objektide ja tegevuste nimetusi, mida tal on võimalik sinu kõnega samal ajal erinevate meeltega tajuda (kuulda, näha, katsuda, maitsta),
  - **räägi asjadest, millele parajasti on lapse tähelepanu suunatud**,
  - **vali õpetamiseks teadlikult sõnad, mis on suure kasutussagedusega** ning mida lapsel võiks eneseväljendamiseks igapäevaselt vaja minna,
  - igapäevaste rutiinsete tegevuste juures (nt söömine, õueminek, lõunauinak, riietumine, hügieenitoimingud jne) **kasuta järjepidevalt samu sõnu ja väljendeid** (nt kui õpetad sõna *auto*, siis väldi sõnu *rallikas, tuut-tuut, põrr-põrr*).
Selliselt tekib lapse jaoks arusaam, et teatud sõnad käivad alati kokku teatud tegevuste ja objektidega;

- **jälgi, kuidas sa räägid, milliseid sõnu ja lausungeid kasutad** (kõne vormilist poolt):
  - **kasuta õpitavat sõna vähemalt 15-20 korda** ühe tegevuse jooksul (nt Pall. Väike pall. Minul on ka pall. Pall hüppab pots-pots. Vaata, pall! Viska palli. Pall veereb jne),
  - **kasuta õpitavat sõna erinevates situatsioonides** korduvalt,
  - **räägi selgelt** ja pigem veidi **aeglasemalt**,
  - **rõhuta õpitavat sõna**,
  - **kohanda oma kõne hulka** vastavalt lapsele - lapse jaoks, kelle kõne areng on hilistunud ning

Milline on sobiv täiskasvanu kõne keerukus?

- Kõnetu lapsega suheldes kasuta mitteverbaalset suhtlust, peamiselt üksikuid sõnu ning kahe- ja kolmsõnalisi lausungeid.
- Laps, kes ise kasutab juba üksikuid sõnu, peaks suutma jälgida 2-3-sõnalisi lausungeid.
- Lapsega, kes paneb ise sõnu kokku, võid suhelda juba 4-5-

aeglasem, tähendab palju kõnet suurt müra ning ta võib end suhtlussituatsioonis välja lülitada või käituda ebasobivalt;

- mõistmise toetamiseks **kasuta kõnele lisaks** aktiivselt **mitteverbaalseid vahendeid** – žeste, miimikat, kehakeelt, vähesel määral pilte jne;
- **kontrolli**, kas laps saab aru kõnest.

Kuidas kontrollida kõne mõistmist?

Sõna *pall* mõistmine. Pane lapse ette pall ja auto. Ütle: “Anna pall”.

Sõna *kutsu* mõistmine. Pane lapse ette koer ja karu. Tõsta koer üles, osuta sellele ja ütle: “Mõmmi?”

Sõnaühendi *emme papu* mõistmine. Pane lapse ette lapse king ja lapse ema king. Ütle: “Anna emme papu”.

Sõna *suur* mõistmine. Pane lapse ette suur karu ja väike karu. Ütle: “Anna suur karu”. Pane karu tagasi ja ütle: “Anna väike karu”.

Sõnade *mulle/tädile* ja *auto* mõistmine. Anna korraldus: “Too mulle/tädile auto”.

NB! Ühtegi žesti või abiküsimust ei tohi korralduste andmise ajal kasutada.

Kuldreegel lapsega suhtlemisel kõnearengu varases eas

Räägi vähem! Rõhuta sõnu! Räägi aeglaselt! Osuta sellele, millest räägid!

Räägi vähem – lapsel on lihtsam aru saada ja sõnu meeles pidada, samuti on kergem imiteerida.

Tulge siia ja hakake riidest lahti võtma, kohe varsti läheme pissile ja magama.

Üks korraldus korraga. Võta särk ära. Pissile. Tuttu.

Rõhuta sõnu – rõhuta olulisi sõnu lausungis, sõltuvalt situatsioonist mängi samal ajal hääletooniga, nt ütle valjemalt, rõõmsa häälega, kurva häälega, imestunult jne

Räägi aeglaselt – laps haarab ja eristab paremini sõnu, tal on lihtsam mõista ning matkida.

Osuta sellele, millest räägid – laps õpib kõige paremini, kui ta selgelt tajub (nt näeb), millest sa räägid. Võid kasutada žeste, vahel ka pilte.

NB! Loo lapsega silmside ja suhtle lapsega samal tasandil (laps peab nägema sinu suud).

❖ Näide. Mänguasjadega mängimine

Sõna, mille mõistmist kujundada: hoidjakeelne sõna *mõmmi* (karu)

Laps mängib nukuga. Mine lapse juurde, võta kaasa mängukaru.

Jälgi, mida laps teeb ja püüa karuga samamoodi mängida, nagu laps nukuga mängib.

Kui laps annab märku, et sa võid tema mänguga liituda (nt naeratab sulle või häälitseb), ütle aeglaselt ja üllatunud häälega: **“Vaata, kes tuli!”** Liiguta karu. **“Mõmmi. Mõmmi ütleb tere – mõmm-mõmm”**. Lehvita lapsele karu käpaga. Tee paus, st oota ja anna lapsele aega reageerida. **“Tere, Pille! Vaata, mõmmi lehvitas. Mõmmi teeb pai – mõmm-mõmm”**. Tee karu käpaga lapsele või nukule pai. Tee paus.

Peida mõmmi selja taha. Ütle taas aeglaselt ja üllatunult, rõhuta sõna mõmmi: **“Oi, kus mõmmi on?”** Tee paus. **“Ei ole”**. Tee kätega ja peaga sobiv žest. Tee paus.

Haara mängu mõni muu mänguasi, nt auto ja näita seda lapsele. Ütle aeglaselt, rõhutades sõna mõmmi: **“Kas on mõmmi?”** Tee paus. **“Ei ole mõmmi”**. Tee peaga eituse žesti. **“Ei ole. See on auto”**. Põrista nagu auto. **“Kus on mõmmi?”** Tee paus.

Haara veel üks mänguasi, nt koer ja näita lapsele nii mõmmi kui koera. Tee paus. **“Kus on mõmmi?”** Tee paus. Tõsta koer üles. **“Kas on mõmmi?”** Tee paus. **“Ei ole mõmmi”**. Tee eituse žest. **“See on kutsu”**. Tee paus. Tõsta üles karu. **“Kas on mõmmi?”** Tee paus. **“Jaa, mõmmi. See on mõmmi. Mõmmi teeb mõmm-mõmm. Mõmmi lehvitas”** Levita mõmmi käpaga. Tee paus.

Pane loomad istuma. **“Anna mõmmi”**. Siruta käsi ette. Kui laps annab vale, siis ütle aeglaselt: **“Ei ole mõmmi, ei ole”**. Tee peaga eituse žest. Pane loom tagasi. **“Anna mõmmi!”** Tee paus.

Kui laps annab karu, siis kiida: **“Tubli. See on mõmmi. Mõmm-mõmm”**. Kui laps ei anna, võta ise karu ja ütle: **“See on mõmmi. Mõmmi”**.

Esimesed sõnad, mille mõistmist kujundada

Rutiinide ja mängudega seotud sõnad: mäm-mäm, aitäh, dadaa, ei, head ööd, jah, kuss/tasa, palun, opa, tere, ära tee, halloo, kussu-kussu, musi, veel, see, põrr-põrr, pissi, ai-ai.

Näide. Kasuta sõna *ai-ai* alati, kui keegi saab haiget või nutab (kas päriselus, mängus või raamatus piltidel). “Tita kukkus. Ai-ai. Tital on ai-ai. Tita nutab. Ai-ai. Puhume peale. Tital on ai-ai. Ai-ai-ai. Kus on ai-ai? Siin on ai-ai”.

Lapse jaoks olulised inimesed: emme, issi, lapse enda nimi, tita, tädi, vana(ema).

Näide. Kasutada sõna *issi* alati, kui issi on lähedal, issile saab osutada või koos tegutseda. “Issi tuli. Vaata, issi! Tule issi opa. Issi sööb. Issi läheb tööle. Issi, dadaa. Issi sõidab autoga. Kus on issi?”

Loomade nimetused ja hääled: kutsu (aua), kiisu, mõmmi, notsu (põssa), tibu, linnu, auh, njäu.

Näide. *Mäng loomadega.* “Kes see on? Auh-auh. Kutsu. Kutsu tuli. Auh-auh. Kutsu istub. Kutsu kõnnib. Oi, kus kutsu on? Kutsu läks peitu. Ei ole kutsut. Kutsu, uu. Kus kutsu on? Uu. Kutsu on siin. Tere, kutsu! Võta kutsu”.

Muud sagedasti kasutatavad nimisõnad: auto, pall, (pissi)pott, padi, tekk, telefon, kiik, lamp, nuku, lill, mähe, lutt, võti, ämber, kühvel, tass, pudel, taldrik, kauss, jook, söök, kahvel, lusikas, kamm, pliiats, klots, raamat, hambahari, uks, aken, maja, piim, leib, sai, õun, vesi, puder, supp, juust, jäätis, komm, kurk, müts, pluus, püksid, sokid, kindad, jope, sall, papu, pea, nina, käsi, jalg, kõht, sõrm, hammas, kõrv, silm, naba, pepu, voodi, tool, laud.

Tegusõnad: andma, ootama, hüppama, jooksuma, jooma, sööma, joonistama, kallistama, kukkuma, lahti tegema, magama, mängima, pai tegema, panema, tooma, vaatama, viskama.

Näide. *Palli viskamine.* “Viska palli. Pille viskab. Nüüd tädi viskab. Hopsti. Viska mulle. Pille viskab. Tädi viskab ka. Viska veel”.

Küsisõnad: kes?, mis?, kus?, kas?

Näide. Peitusemäng. Peida esemed ära. Hakake koos lapsega neid otsima. Küsi: “Kus auto on? Kus on? Otsi. Kus on?”

Esimeste sõnade kasutuse kujundamine ja suhtluse arendamine igapäevategevustes

Esimeste sõnade kujunemise ajaks on laps läbinud eelpool kirjeldatud kõne-eelse perioodi. Laps tegutseb koos täiskasvanuga ühistähelepanu raames, suudab täiskasvanu tegevust matkida, väljendab end mitteverbaalselt, kasutades žeste, kehakeelt ja hääliitsusi ning mõistab teatud hulga sõnade, küsimuste ja täiskasvanu lihtsamate korralduste tähendust. Laps hakkab ütlema esimesi sõnu vaid siis, kui nimetatud eeldused on kujunenud.

Sõnade omandamine ei ole omaette eesmärk. Sõnade kasustuselevõtmine on järgmine samm lapse kommunikatsioonivõime tõstmisel ja viib lapse suhtlemise kvalitatiivselt uuele tasemele. Sõnade abil on lapsel võimalus oma suhtluskavatsusi (vt viit esmast suhtluskavatsust altpoolt) partneri jaoks paremal ja arusaadavamal moel väljendada.

Sõnade esilekutsumiseks ei pea looma eraldi olukordi.

Lapse kõnet saab arendada ükskõik millise tegevuse raames (nt riietumine, hügieenitoimingud, söömine, mäng, jalutuskäigud, raamatute vaatamine).

Esmalt väljendab laps oma suhtluseesmärke mitteverbaalselt. Täiskasvanu roll on mitteverbaalseid suhtluskavatsusi märgata ning aidata lapsel üle minna samade suhtluskavatsuste verbaalsele väljendusele. Järgnevalt on ära toodud **viis esmast suhtluskavatsust** koos näidetega, kuidas õpetada last oma soove sõnaliselt väljendada.

1. Täiskasvanu tähelepanu tõmbamine endale

Mitteverbaalne väljendus: laps läheb täiskasvanu juurde ja sikutab teda käest või riideesemest, patsutab jala peale, nutab, karjub vmt, et saada teise inimese tähelepanu endale.

Verbaalse väljenduse kujundamine: selleks, et laps saaks sõnaliselt täiskasvanu tähelepanu soovida, tuleb lapsele õpetada oluliste täiskasvanute nimesid, nt emme, issi, tädi, venna.

Konkreetses inimese juuresolekul võiks võimalikult palju inimese poole pöördumisel õpetatavat sõna kasutada. Näiteks lasteaias võiks sõna *õpetaja* asemel õpetada last esmalt kasutama lihtsamat sõna *tädi*. “See on tädi. Tädi tuleb. Anna tädile. Tule tädi juurde. Tule tädi opasse”. Kui laps sikutab õpetajat käisest, siis võib võtta lapse käe, patsutada sellega õpetaja käele ja öelda: “Tädi”.

2. Täiskasvanu tähelepanu suunamine huvitavale objektile/sündmusele

Mitteverbaalne väljendus: laps häälitseb ja osutab huvipakkuvale esemele või toob eseme täiskasvanule.

Verbaalse väljenduse kujundamine: laps osutab kapi otsas olevale pallile. Täiskasvanu osutab ka pallile ja ütleb: “Pall”. Kasuta VOK reeglit (vt lk 18), lase lapsel reageerida ja voo võtta. Täiskasvanu: “Pall. Tahad palli?” Vestluse ajal rõhuta sõnu, ole emotsionaalne, anna kehakeelega märku, et ka sina oled pallist huvitatud. Täiskasvanu: “Pall. Anna pall!”, samal ajal tee käega ka “anna” žesti.

3. Esemest või tegevusest keeldumine

Mitteverbaalne väljendus: laps lükkab mittesoovitud eseme eemale, pöörab pea ära, hakkab nutma, tõukab täiskasvanut eemale.

Verbaalse väljenduse kujundamine: täiskasvanu pakub lapsele õuna, laps lükkab õuna eemale. Täiskasvanu ütleb samal ajal: “Ei! Ei taha! Ei”.

Laps pakub täiskasvanule dinosaurust, täiskasvanu raputab pead ja ütleb: “Ei, ei taha dino. Ei”. Täiskasvanu võib võtta nt auto, noogutada peaga ja öelda: “Tahan autot!” Lükata dinosaurust eemale ja öelda: “Ei. Ei taha dino”.

4. Täiskasvanu tegevuse suunamine lapse soovi täitmiseks

Mitteverbaalne väljendus: laps vaatab ja osutab eseme poole, mida ta soovib ja siis vaatab ootavalt täiskasvanu poole või toob täiskasvanu juurde mõne eseme, nt palli, et sellega mängida

või nt papu, et täiskasvanu aitaks selle jalga panna või tõstab käed täiskasvanu poole, soovides sülle saada jne.

Verbaalse väljenduse kujundamine: laps toob palli täiskasvanu juurde, avaldades soovi täiskasvanuga koos palli mängida. Täiskasvanu: “Mängime? Mängime palli?” VOK reegli rakendamine (vt lk 18). Täiskasvanu: “Istu. Mängime. Pille mängib. Tädi mängib”.

5. Soov tegevuse korduseks või millegi juurde saamiseks

Mitteverbaalne väljendus: laps tõstab taldriku laualt üles või häälitseb, et toitu juurde saada; jätkab tegevust, vaadates samal ajal ootavalt täiskasvanule otsa.

Verbaalse väljenduse kujundamine: laps joob tassi tühjaks, tõstab tassi õhku ja sirutab täiskasvanu poole. Täiskasvanu: “Veel? Juua veel?” VOK reegli rakendamine. Täiskasvanu: “Veel. Veel juua” ja annab lapsele juurde.

Esimeste sõnade valimisel:

- **lähtu sellest, millised sõnad on lapse soovide ja vajaduste väljendamiseks kõige vajalikumad.** Arvesta ka sellega, millega lapsele tegutseda meeldib;
- **vali hääldamiseks lihtsad sõnad** (näiteks tasub valida sõnu, kus on sees häälikud, mida laps juba lalinas, häälitsedes kasutab). Hääldada on lihtsam lahtise silbiga (st täishäälikuga) lõppevaid sõnu, mis sisaldavad vokaale ja kaashäälikuid p, m, t, v (nt puu, tee, papu, tita, matu). Esialgu ei ole oluline sõna häälduslik õigsus, vaid tähtis on, et laps hakkab sõna matkima ja seejärel ise kasutama;
- **kasuta sõnade lihtsustatud hääldust**, mis esineb hoidjakeeles (vt “Hoidjakeele eripärad” lk 29);
- sõnaliikidest **vali esmalt sotsiaalseks suhtlemiseks vajalikke sõnu**, milleks on erinevad hääled ning häälitsused, oluliste inimeste nimetused ja rutiinidega seotud sõnad (nt auh, emme, da-daa, aitäh, opa, pissi, kaka, mämm, siia) ja **nimisõnu** (nt auto, pall, tass, tool),

mille tähendus on kergesti mõistetav ning objektile on lihtne osutada (vt altpoolt tabelit “Esimesed häälsused ja sõnad, mida lapsele õpetada”);

- **õpeta ka tegusõnu** (nt *anna*, *ei taha*), mida laps saab oma vajaduste/soovide väljendamiseks paljudes olukordades kasutada, ja **tagasõnu** (nt *peal*, *all*, *sees*);
- **arvesta lapse arengutasemega:**
  - kui laps on kõnetu ja ainult laliseb, sobib alustada tähendusega häälsustega (nt peitusemängus hüüa *uu*, kodumängus tita nutab *ää*, lammas teeb *mää*) ja hoidjakeelsete sõnade (nt koera asemel *aua*, linna asemel *titi*, sööma asemel *mäm-mäm*, aitäh asemel *täh*, head aega asemel *taa* või *dadaa*, kinga asemel *papu*, lehma asemel *vissi*, hamba asemel *kiku*) kujundamisest;

Esimesed häälsused ja sõnad, mida lapsele õpetada

Häälsused ja hääled

Uu (peitusemäng). Ää (tita nutab). Oo! (üllatus). Mm (kõht on täis, küll on hea). Ss (ussi hää). Ihhi (naer).

Rutiinide ja mängudega seotud sõnad

Aitäh, mäm-mäm, dadaa, anna, ai-ai, halloo, ei, oi, jah, kussu-kussu, opa, pissi, musi, kõik, ei taha, veel, kuku, põrr, juua, aita, kukkus, kaka

Lapse jaoks olulised inimesed

Emme, issi, tita, tädi, lapse enda nimi, mamma, papa

Loomade nimetused ja hääled

Auh-auh, mõmm-mõmm, mjau, kutsu, kiisu, notsu, mõmmi, ammuu

Last ümbritsevad igapäevased esemed ja nende hääled

Auto, lamp, pall, lill, nuku, papu

NB! Sõnu kasutame muutevormides (esialgu on soovitatav kasutada kuni kolme erinevat muutevormi), nt See on *emme*. Anna *emmele*. Tule *emme*ga.

Vaata ka näiteid lk 31-34

- kui laps juba kasutab hoidjakeelseid sõnu, võid hakata õpetama päris sõnu (nt kutsu asemel koer, kiisu asemel kass, papu asemel saabas).

Esimesed sõnad omandatakse eelkõige matkimise teel. Sõnade matkimist ja omandamist soodustab hoidjakeele kasutamine. Hoidjakeel on lapsele suunatud kõne, mille korral täiskasvanu lihtsustab oma kõnet. Hoidjakeel toetab ka ühistähelepanu tekkimist, kuna aitab püüda ja säilitada lapse tähelepanu, kaasata last suhtlusesse. Üldiselt kasutatakse hoidjakeelt esimestel eluaastatel, kuid kõnearengu hilistuse korral võib seda ka pikemalt teha.

Hoidjakeele eripärad

- 1) Hoidjakeele sõnad on tavaliselt lihtsustatud nt papu, opa, kiisu, hobu, vissi.
- 2) Hoidjakeel kõlab emotsionaalselt, rääkimisel on intonatsioon ilmekas, näoilme elav.
- 3) Hoidjakeele kõne tempo on aeglane.
- 4) Hoidjakeeles kasutatakse rohkem kordusi ja oluliste sõnade rõhutamist kui tavakõnes. Kordused aitavad lapsel paremini sõnu kõnevoolus eristada ja meelde jätta.
- 5) Lausungid on lihtsad ja lühikesed (nt “Õue. Läheme õue. Ja, õue läheme. Õue”).
- 6) Sõnade hääldus on selge.
- 7) Hoidjakeeles on sõnu, mis aitavad lapsel paremini seostada omavahel sõna ja sõnaga tähistatavat objekti. Nt lapsel on lihtsam seostada koeraga hääldust ”auh-auh”, sest koer teeb vastavat häält ning seega viitab auh-auh selgemalt koerale kui kokkuleppeline sõna koer. Mida rohkem lapsel tekib arusaam, et sõnad esindavad päris asju, seda lihtsam on tal uusi sõna-objekt seoseid luua ehk sõnu õppida.

Sõnade esilekutsumise soodustamiseks:

- arvesta samu olulisi momente mis kõne mõistmise kujundamisel (vt kõne mõistmise arendamise põhimõtteid lk 20-21);

- **aita lapsel sõna matkida**, sest enne sõna kasutamist hakkab laps sõna jäljendama, sõna kõla võib esialgu olla ligikaudne (nt auto - ato, auo, au, to-to). Matkimise soodustamiseks häälda sõna normaalsest tempost aeglasemalt, kasuta liialdatud hääldust (st veidi ülevõimendatud suuliigutusi), osuta hääldamise ajal oma suule, et laps näeks, kuidas suu liigub (vt ka matkimisoskuse soodustamist lk 11 ja hoidjakeele kasutamist lk 29);
- **kasuta kõnega samal ajal žeste** (nt osuta esemele, millest räägid);
- **loo teadlikult olukordi, kus lapsel on vaja sõnu kasutada** (nt laps soovib midagi juurde saada, ei saa iseseisvalt soovitud asja kätte või tegevusega hakkama vm), sest laps õpib siis, kui tal on selleks motivatsioon. Last saad ergutada rääkima ka siis, kui käitunud tahtlikult valesti või ootamatult (nt paned lapse jala kinda, mitte papu sisse) (vt motiivi loomise näiteid altpoolt);
- **tekita rutiinseid mängusituatsioone**, kus samu tegevusi korduvalt läbi teha;
- kui sa tead, et laps suudab sõna välja öelda, lase tal sõna võimalikult palju erinevates olukordades kasutada, **ära lepi mitteverbaalse väljendusega**;
- **kiida last** alati, kui ta sõna kasutab ja korda enda kõnes sõna uuesti üle.

Oluline on teada, et sõna järelekordamine ei tähenda, et laps on sõna omandanud. Mõned uurijad leiavad, et laps on sõna omandanud siis, kui ta ütleb sõna iseseisvalt kolm korda kolmes eri situatsioonis.

❖ Näide. Motiivi loomine sõnade kasutamiseks

- 1) Lapsel on janu ja ta soovib juua. Vala tassi natuke vett. Selleks, et juurde saada, peab laps verbaalselt soovi avaldama. Kui laps on midagi öelnud (uua, uu, anna, (v)eel vmt), vala lapsele vett juurde. Korda ning laienda lapse öeldut: **“Veel juua? Pille tahab juua”**. Kui laps ei ütle midagi, siis püüa ise kaasa aidata, nt küsi: **“Veel? Veel juua? Ütle sina ka. Veel. Juua”**. Kui laps ei ütle midagi, siis vala tassi natuke vett juurde ja kommenteeri: **“Veel. Veel juua. Pille tahab juua!”**
- 2) Pane üks lapse jalanõu peitu. Palu lapsel kingad jalga panna: **“Pane papu jalga!”** Kui laps hakkab teist kinga otsima, siis oota. Toeta last kõne ja sobivate žestidega (nt osuta

jalale, kus papu olema peaks või olemasolevale kingale ja keera peopesad ette, näitamaks, et on kadunud): **“Ei ole! Kadunud! Mis on kadunud?”** Tee paus, st oota ja anna lapsele aega reageerimiseks. **“Mida pole?”** Tee paus. Kui laps on häälitsetud või öelnud mõne sõna papu kohta (nt pa, pu), siis korda ise: **“Ja, pa. Papu. Papu on kadunud”**.

- 3) Vaata lapsega koos raamatut. Pildil on koer. Osuta koerale ja ütle: **“Vaata! Kiisu”**. Lase lapsel reageerida. Kui laps ütleb mõne sõna, nt **“Ei”**, **“Aua!”**, siis kinnita lapse öeldut: **“Ja, aua on. Ei ole kiisu. Aua on”**.

❖ Näide. Mänguasjade koristamine

Sõna, mille kasutust esile kutsuda: hoidjakeelne sõna *dadaa* (head aega)

“Paneme asjad ära. Pane auto kasti. Teeme autole dadaa. Dadaa, auto”. Lehvita oma käega autole. **“Pane mõmmi kasti. Dadaa, mõmmi”**. Lehvita. **“Sina ka – dadaa”**. Võta lapse käsi ja lehvita. **“Dadaa. Pane dino kasti. Mida ütleme?”** Lehvita ja oota lapse vastust. **“Da ... Dadaa. Nuku läheb voodisse. Mida ütleme?”** Lehvita ja oota lapse vastust. **“Da.... Dadaa”**.

Samamoodi teha kõikide mänguasjadega, mille ära panete.

❖ Näide. Nukkude söötmine

Sõna, mille kasutust esile kutsuda: hoidjakeelne sõna *mäm-mäm* (sööma)

Laps mängib nukukudega, liitu lapse mänguga.... **“Nukul on kõht tühi”**. Patsuta nuku kõhule. **“Tühi. Nuku tahab mäm-mäm”**. Tee käega söömise žest. **“Mida nuku tahab?”** Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. Tee uuesti söömise žest. **“Mäm-mäm. Kõht on tühi”**. Tee paus. **“Too nukule saia”**. Tee paus. **“Mida nuku tahab?”** Tee paus. Tee söömise žest. **“Nuku tahab .... mä...mäm-mäm”**. Kui laps toob saia, siis sööda nukku. **“Mäm-mäm. Oi, kui hea!”** Tee paus. **“Tema tahab ka”**. Osuta teisele nukule. **“Kõht on tühi”**. Patsuta nuku kõhule. **“Mida nuku tahab?”** Tee paus. Tee söömise žest. **“Mäm-mäm tahab”**. Anna sai lapsele. Oota lapse tegutsemist. Kui laps hakkab oma nukku söötma, siis ütle: **“Mida nuku teeb?”** Tee paus. **“Nuku sööb mäm-mäm”**. Osuta taas esimesele nukule: **“Tema tahab ka mäm-mäm”**. Kui laps

annab saia tagasi, siis sööda nukku ja ütle: ”Mäm-mäm”. Anna sai lapsele. Söötke nukke kordamööda. Kui laps ei kasuta sõna mäm, siis võid ka provotseerida: ”Kas nuku teeb auh-auh?” Tee paus. ”Ei. Nuku teeb mä... mäm-mäm”.

❖ Näide. Käte pesemine

Sõna, mille kasutust esile kutsuda: hoidjakeelne sõna *sulla-sulla* (pesema)

“Lähme sööma. Mida peab tegema?” Osuta kätele ja tee sobiv žest, nt hõõru peopesasid üksteise vastu, imiteerides käte pesemist. “Sulla-sulla. Peseme käed. Käed puhtaks. Sulla-sulla”. Mine lapsega kraanikausi juurde, ära keera vett jooksmata. “Mida teeme?” Tee taas sobiv žest. “Sulla-sulla. Sulla-sulla”. Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. “Mida teeme?” Tee paus. “Su... su... sulla-sulla”. Pane vesi jooksmata. Aita lapsel käsi pesta ja korda pesemise ajal: “Sulla-sulla”.

Sõna võib esile kutsuda ka mängudes, nt hakkate nukke söötma, kuid enne tuleb käed ära pesta.

❖ Näide. Riietumine õue minemiseks

Sõnad, mille kasutust esile kutsuda: hoidjakeelne sõna *papu* (king, saabas), *õue*

Loo lapsega silmside. ”Tule”. Tee käega sobiv žest. ”Õue. Lähme õue”. Osuta ukse poole. ”Võta toapapu ära. Papu”. Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. ”Kus on papu?” Tee paus. Osuta papule. ”Pa .... Pa .... Papu. Võta papu ära”. Tee paus. ”Oi, mis see on?” Osuta teise lapse kingale. Tee paus. ”Pa... Papu. Mis see on?” Osuta lapse enda kingale. ”Pa ... Papu. Papu on jalas. Pille papu. Võta toapapu ära. Kuhu lähme?” Osuta ukse poole. Tee paus. ”Õue. Pille ka õue. Lähme õue”. Osuta ukse poole. ”Kuhu Pille läheb?” Osuta ukse poole. Tee paus. ”Õ... Õue”.

Seejärel riietumine ja kui saapaid jalga panna, saab uuesti sõna papu esile kutsuda.

❖ Näide. Asjade võtmine kotist

Sõna, mille kasutust esile kutsuda: *anna*

Peida väikesesse kotti last huvitavaid esemeid nii, et laps ei näe. Raputa kotti ja ütle: **“Oi, mis siin on!”**. Väljenda ise põnevust ja huvi, ole emotsionaalne. Krõbista veel kotiga. Kui lapsel tekib huvi, ta sirutab käe, siis ära anna kohe kotti talle, vaid ütle: **“Anna! Anna”**. Osuta oma suu peale, et laps vaataks, kuidas sa sõna anna ütled. Kui laps üritab sõna öelda, siis kiida last: **“Tubli! Anna”**. Kui laps ei ürita ise öelda, siis võta lapse käsi, siruta koti poole ja ütle: **“Anna”**. Seejärel lase lapsel panna käsi kotti ja võtta üks asi. **“Oi, mis see on?”** Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. **“Auto. See on auto”**. Pane kott uuesti kinni ja raputa. Korda algusest peale.

❖ Näide. Jalutuskäik õues

Sõnad, mille kasutust esile kutsuda: puu, lill

Mine lapsega metsa või parki. Nimeta objekte, mida näete. Osuta puule. **“Vaata, puu. Tule, katsu”**. Minge puu juurde, katsuge koort. **“Puu”**. Osuta puu ladva poole. **“Suur puu. Teeme kalli puule. Puu, kalli-kalli”**. Püüa puu juures leida põnevaid aspekte, nt sammal puu koorel või koorest immitsev vaik. Järgmise puu juures küsi: **“Mis see on?”** Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. **“Mis on?”** Tee paus. **“Puu. See on puu”**. Katsu puud. Osuta taas ladva poole. **“Suur puu”**. Tee paus. **“Oi, vaata! Mis see on?”** Osuta lillele. **“Kas on puu?”** Tee paus. **“Ei ole. See on lill. Väike lill”**. Tee käega väike žest, nt hoia nimetissõrme ja põialt nii nagu oleks nende vahel midagi. **“Vaata, veel lill”**. Osuta veel ühele lillele. **“Mis see on? Li... Li ... Lill”**. Jalutage. Osuta puule. **“Mis see on?”** Tee paus. **“Kas on lill?”** jne.

❖ Näide. Autole kodu ehitamine

Sõna, mille kasutust esile kutsuda: auto

Sõna, mille mõistmist kujundada: klotsid

“Autol ei ole kodu. Ehitame autole kodu. Kus on auto?” Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. Vajadusel osuta autole. **“Siin on auto. Meil on vaja klotse. Klotse ei ole”**. Tee peaga ja kätega sobiv žest. **“Kus on?”** Vaata otsivalt ringi. **“Kus? Kus on klotsid?”** Tee paus. **“Seal. Seal on klotsid”**. Osuta käega klotsikastile. **“Kasti sees. Toome klotsid siia”**. Tee paus. **“Millega toome?”** Tee paus. **“Mis see on?”** Osuta autole. **“Au ... Auto. Autoga toome. Võta**

auto". Tee paus. "**Mis see on?**" Osuta autole. "**Kas on buss?**" Tee paus. "**Ei. See on au... auto. Pane klots auto peale**". Hakka ise tõstma klotse. "**Aita. Võta klots. Pane auto peale**". Võid võtta lapse käe ja koos tõsta. "**Palju klotse**". Osuta käega klotsidele auto kassis, võib teha kätega "suure" žesti. "**Auto sõidab**". Tee sobivat häält (purista huultega/põrr/dõn-dõn). "**Auto kallab**". Tee häält (sahh/tuut-tuut). "**Palju klotse!**" Osuta kallutatud hunnikule. Võta ootamatult mängu veel üks auto ja küsi: "**Oi, mis see on?**" Tee paus. "**Mis see on?**" Tee paus. "**Au... au... auto. Too veel klotse. Veel klotse**". Tee paus. "**Kus on klotsid?**" Tee paus. Vajadusel osuta klotsikastile. Jne.

Abiks sõna väljaütlemisel

- Sõna alguse ütlemine, nt a... au... (auto).
- Provotseerimine, nt see on ..... buss (tegelikult on auto).
- Valikvastusega küsimuse esitamine, nt kas see on auto või buss?
- Osuta oma suule sõna ütlemise ajal.

Ühine raamatute lugemine

Lisaks mängulistele ja päevakavalistele rutiinsetele tegevustele sobib kõne arendamiseks hästi ühine raamatute vaatamine/lugemine koos lapsega. Raamatute lugemine on sobilik nii kõne mõistmise kui esilekutsumise toetamiseks.

Raamatu vaatamise/lugemise põhimõtted:

- vali raamatud, kus on selged ja kaasahaaravad pildid ning pigem vähe teksti;

- ära loe teksti ette;
- suhtle lapsega raamatu vaatamise ajal;
- kasuta vooruvaheldust, st kordamööda reageerimist - isegi, kui laps on vaikne ja ei häälitse, siis tee ikkagi oma kõnesse pause ja anna lapsele võimalus reageerida ning raamatu vaatamises/lugemises osaleda;
- innusta last pilte vaatama ja neile reageerima (vt lapse aktiivsuse suurendamise võimalusi lk 36);
- ole emotsionaalne, tee lõbusaid hääli;
- räägi aeglaselt, rõhuta sõnu, tee pause;

❖ Näide. Vooruvahelduse kasutamine lapsega, kes veel ei räägi

Täiskasvanu: “**Vaata!**”

Laps: *Katsub pilti.*

Täiskasvanu: “**Mis see on?**”

Laps: *Häälitseb ja naeratab.*

Täiskasvanu: “**Mõmmi. Suur mõmmi**”. Tee suurust väljendav žest.

Laps: *Häälitseb, naeratab ja vaatab täiskasvanu poole.*

Täiskasvanu: “**Jah, mõmmi. Mõmm-mõmm**”. Muuda oma hääle tämber madalaks.

Laps: *Häälitseb, naeratab.*

Täiskasvanu: “**Mõmmi. See on mõmmi**”.

- kasuta žeste (nt kui raamatus on suur elevant, tee kätega “suure” žest või kui laps kammib pildil pead, kammi sina sõrmedega enda ja lapse juukseid);
- kiida last alati, kui ta häälitseb ja/või mõne sõna ütleb.

Lapse aktiivsuse suurendamise võimalused raamatu vaatamise/lugemise ajal:

- kasuta valikvastusega küsimusi – kas see on mõmmi või jänku?;
- esita provotseerivaid väiteid – see on mõmmi (tegelikult on kutsu);
- küsi lihtsaid küsimusi *mis?, kes?, kus?*, väldi küsimusi *miks?, millal?, kuidas?*;
- küsi üks küsimus korraga, siis on lapsel lihtsam aru saada, mida sa temalt ootad;
- kommenteeri ise rohkem - hea suhe on üks küsimus – kaks kommentaari, põnevate kommentaaridega saad lapse huvi ja tähelepanu ülal hoida;
- keskendu piltidele, millel peatub lapse pilk, millele ta osutab, mis teda rõõmsaks teeb;

- lugege lemmikraamatuid korduvalt, sest mida tuttavam on teema/raamat, seda enam laps lugemise protsessis osaleb;
- kasuta erinevaid mängulisi hääletsusi, mida lapsel on lihtne matkida (nt lennuk tõuseb õhku *siuh*, vesi jookseb *sulla-sulla*, keegi kukub *ai-ai*, tass läheb katki *oi-oi*, kutsu ähib *äh-äh* jne) ja mis muudavad lugemise toredaks.

Esimesed hääletsused ja mängu-hääled, mis muudavad tegutsemise lõbusamaks ning mida on lihtne imiteerida

Norskamine, haigutamine, ähkimine, aevastus, naer, nutt, luristamine, matsutamine, sireenid (iu-iu), indiaanlaste hääled, musimops.

Mäm-mäm, mmm (<i>söömine</i>)	mök-mök (<i>kitse hääl</i>)
jee (<i>rõõmustamine</i>)	pi-pii (<i>tibu hääl</i>)
mää (<i>lamba hääl</i>)	ti-tii (<i>linnu hääl</i>)
muu (<i>lehma hääl</i>)	uhuu (<i>öökulli hääl</i>)
auh (<i>koera hääl</i>)	uu (<i>peitusemängus</i>)
mjäu (<i>kassi hääl</i>)	tsuhh (<i>rongi hääl</i>)
sss (<i>ussi hääl</i>)	ups (<i>midagi ootamatut juhtub</i>)
pot-pot (<i>siil podiseb</i>)	põmm (<i>pall põrkab vastu maad</i>)
viuhh (<i>lennuk tõuseb õhku</i>)	siuhh (<i>laps laseb liumäest alla</i>)
äh-äh (<i>mäest üles kõndimine, väsinult kõndimine</i>)	puhh (<i>tuul puhub</i>)
tuut, piip, põrr, prr, än (<i>sõidukite hääled sõitmisel, kallutamisel, tagurdamisel, signaali andmisel</i>)	

Ootused lapse osalusele raamatu lugemise ajal peavad vastama lapse kõnelistele võimetele ja muutuma vastavalt lapse arengule. Lapselt, kes on kõnetu, saab oodata raamatu vaatamise ajal mõnda hääletsust või sõna matkimist. Laps, kes kasutab üksikuid sõnu, võib osutamise ja küsimise peale ka iseseisvalt sõnaga vastata. Täiskasvanu ülesanne on lapse sõnu korrata ja ütlushi laiendada (nt Laps: “Mõmmi”. Täiskasvanu: “Mõmmi tudub. Mõmmi tudub voodis”).

Ühiseks lugemiseks sobivad raamatud ja sõnad, mida esile kutsuda

Susanne Weber “**Öökull sai muhu**” (ai-ai, (öö)kull, linnu, uu, uhuu)

Alexander Steffensmeier “**Mängime peitust, Liselotte**” (vissi, peidus, uu, tibu, notsu, kutsu).

Krista Kumberg “**Autopõnn Anto läheb seiklema**” (auto, tuut/nän, kutsu, auh)

Leelo Tungal “**Jänes Jaani õnnepäev**” (jänes, pall, lill, mängima)

Trace Moroney “**Uneeæg**” (mõmmi, mõmm, tuduma, voodi)

Tracey Moroney “**Söögiaæg**” (mõmmi, mõmm, mammu, mäm/sööma, puu)

Petra Bartikoba “**Mõmmiku aed**” (mõmmi, mõmm, jänes/jänku, lill, mäm-mäm)

“**Mõmmik ja kadunud meepott**” (mõmmi, mõmm, mäm-mäm, sum-sum)

Viivi Kuus “**Kips-kõps-külla**” (siil, notsu, jänku, mõmmi, orav, mäm-mäm, linnu, kala, laulma, väike, suur, emme, poja)

Barbara Mossmann “**Villi – väike metsanotsu**” (notsu, pissi, mäm-mäm, mängima jpt)

“**Punane tuletõrjeauto**” (viuu-viiu, auto, kutsu, kiisu, maja, linnu, vissi, mää, puu)

Nicola Slater “**Tule mängima!**” (peidus, kiisu, muu, linnu, mää, tuduma, mängima)

2-3-sõnaliste lausungite kasutuse kujundamine

Umbes 1a 6k vanuselt tekivad eakohase kõnearenguga lapse kõnes esimesed märgid grammatika omandamisest ning laps hakkab sõnu omavahel kokku panema, moodustades mitmesõnalisi ütlusi. Sõnade kokku panemiseks peab lapse sõnavaras olema vähemalt 40-50 sõna. Esmalt hakkab laps kasutama fraase, mis ei ole grammatiliselt korrektsed (enamasti kasutab laps sõnu algvormis ehk nimetavas käändes, sageli puuduvad tegusõnad), nt emme opa, issi töö, tädi siia.

Lausungite kasutuse kujundamise põhimõtted:

- õpeta lapsele lihtsaid ja igapäevaseid tegusõnu;
- õpeta selgelt tajutavaid tunnuseid tähistavaid omadussõnu (nt soe-külm, kuiv-märg, suur-väike);
- õpetatavates lausungites pane kokku ainult need sõnad, mida laps juba üksiksõnadena kasutab;
- täienda lapse fraasi nii, et kasutad alati lapse öeldud sõna ja lisad juurde uut infot, nt Laps: “Pall”. Täiskasvanu: “Anna pall”. Või laps: “Emme õun”. Täiskasvanu: “Emme sööb õuna”;
- loo võimalusi samade lausungite kasutamiseks erinevate tegevuse käigus,

Esimesed tegusõnad, mida õpetada

Andma, tegema, sööma, jooma, tooma, tulema, minema, panema, võtma, vaatama, hüppama, tahtma, mängima, nutma, pesema, sõitma, magama, aitama, pissima, kakama.

Tegusõnu kasutame muutevormides.

Väikelastega on kõige enam kasutusel käskiva kõneviisi ainsuse 2. pööre (nt anna, tee, söö, joo) ja kindla kõneviisi ainsuse 3. pööre (nt annab, teeb, joob).

Esimesed lausungid, mida õpetada

Anna pall.	Tahan süüa.
Tee pai/kalli.	Ei taha.
Lähme õue.	Vaata, kutsu.
Võta pall.	Pane peitu.
Too auto.	Valus on.
Tule mängima.	Mine tuppa.
Emme hüppab.	Tita nutab.
Pane siia.	Auto sõidab.
Tita peseb.	

motiveerimiseks võid kasutada samu võtteid mis esimeste sõnade kujundamisel (vt “Motiivi loomine sõnade kasutamiseks” lk 30-31);

- tee koostööd teiste lapsega kokkupuutuvate täiskasvanutega – õpeta samu sõnu ja lausungeid nii kodus kui lasteaias.

❖ Näide. Mänguasjade magama panemine

Lausung, mille kasutamist esile kutsuda: tita tuttu, kiisu tuttu, tibu tuttu jne

Mäng nukkude ja loomadega. “**Kõik väsisid ära**”. Imiteeri haigutust. “**Tahavad tuttu minna**”. Tee magamise žest (käed pea all, silmad kinni). “**Kes läheb tuttu?**” Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. “**Tita tuttu. Pane tita tuttu**”. Tee paus. “**Kes veel läheb tuttu?**” (Laps: Kiisu) “**Ja, kiisu .... Kiisu tu.... Kiisu tuttu. Pane kiisu tuttu**”. Tee paus. “**Kes veel läheb tuttu?**” Tee paus. “**Ütle ka**”. Tee paus. Osuta tibule. “**Tibu .... tu.... Tibu tuttu**” jne

❖ Näide. Loomadega mängimine

Lausung, mille kasutamist esile kutsuda: jänku hüppab, konn hüppab jne

Korvi sees on palju loomi. Lase lapsel valida loom ja küsi: “**Kes see on?**” Nt valib laps jänese. Laps: “Jänku”. Täiskasvanu: “**Ja, jänku. Väike jänku**”. Tee loomaga hüppamise liigutust ja ütle: “**Jänku hüppab. Vaata, jänku hüppab**”. Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. “**Mida jänku teeb?**” Tee paus. “**Mida ta teeb?**” Tee paus. “**Jänku hüppab**”. Võta järgmine loom, nt konn ja ütle: “**Kes see on?**” Laps: “Konn”. Täiskasvanu: “**See on väike konn**”. Tee konnaga hüppamise liigutust ja ütle: “**Oi, mida konn teeb?**” Kui laps ei vasta, siis võta uuesti ka jänku ja hüppa jänkuga ning ütle: “**Jänku hüppab. Konn ..... Mida teeb? Konn .... ka hüppab. Võta sina konn**”. Tee jänkuga hüppamise liigutust. “**Jänku hüppab. Tee sina ka**”. Vajadusel võid võtta ise lapse käe ja konnaga hüppamisliigutust teha. “**Ütle ka!**” Tee paus. “**Mida konn teeb? Ütle sina!**” jne.

❖ Näide. Piltidega mängualuse kokkupanemine

Lausung, mille kasutamist esile kutsuda: *anna auto*

Puidust mängualusel on erineva kujuga autod. Võta autod aluselt ära. Näita ühte autot lapsele. Kui laps sirutab käe, et autot saada, ära anna. Ütle aeglaselt: “**Anna auto. Anna auto**”. Tee paus, st oota, et laps saaks reageerida. Kui laps midagi ütleb (esialgu piisab, kui ütleb anna või auto), anna auto lapsele ja lase see alusel õigele kohale sättida. Võta teine auto ja näita lapsele. Ütle aeglaselt: “**Anna auto. Ütle! Anna auto. Ütle sina** (puuduta käega last)”. Hoia autot oma näo kõrval suu kõrgusel. Häälda uuesti aeglaselt: “**Anna auto**”, et laps saaks sõnu sinuga koos öelda. Korda sõnu hääletult, nõ pantomiimina. Jne kõikide autodega.

Hiliskõneleja toetamine rühmategevustes

Hiliskõneleja toetamine suures lasterühmas võib osutada väljakutseks ja nõuab õpetajalt head tahtmist ning pealehakkamist. Järgnevalt on toodud mõned soovitusel õpetajatele, kuidas kõnearengu hilistusega last/lapsi rühmategevustes paremal moel aidata:

- kui annad korraldusi kogu rühmale, siis lähtu kõneledes pigem nõrgematest lastest ja ära karda, et lihtne kõne mõjub pärssivalt eakohase kõnearenguga lastele;
- pane laps istuma enda lähedusse, et lapsel oleks hea sind jälgida (rääkimise ajal sinu suud vaadata) ja sa saad luua temaga pilkkontakti (vajadusel kasuta mitteverbaalseid vahendeid, nt puudutada last);
- korda oma jutus olulisi sõnu, nt kui ütled rühmale: “Täna laulame koos jäneste laulu”, siis vaata kõnehilistusega lapse poole, saavuta pilkkontakt, lihtsusta oma ütlust ja korda kõige olulisemat rahulikus tempos: “Laulame laulu”; samamoodi korda teiste laste poolt öeldut.

Lõpetuseks

Esimestel eluaastatel on lapse üldine areng kiire. Ka kõne ja suhtlemine arenevad kõige kiiremini just eelkoolieas. Lapse kõnelisest võimekusest sõltub lapse tulevik.

Kõnelema õppimine on lapse elu loomulik osa ja enamasti kulgeb kõik justkui iseenesest. Ometi on pea igas lasteaias lapsi, kes kogevad sõnade kasutusele võtmisel raskusi ning nende kõne areng hilineb. Need lapsed vajavad kõnelema hakkamiseks sihipärast abi. Kõne arendamine toimub kõnekeskkonnas ja on kompleksne tegevus, mida saab ellu viia igapäevaste rutiinsete tegevuste raames.

Esimeste sõnade kujundamiseks peab laps läbima mitu arengulist etappi, ühestki üle hüpata ei saa. Kõne arengu mahajäämuse korral on oluline aidata lapsel omandada suhtluskavatsuste väljendamiseks vajalikud oskused. Nende oskuste kujundamisel tasub lähtuda järgmistest sammudest: 1) tegutse koos lapsega, 2) loo lapsega ühistähelepanu, 3) õpeta laps kasutama mitteverbaalseid suhtlusvahendeid, eriti žeste, 4) toeta kõne mõistmist, 5) soodusta hääliitsuste/sõnade matkimist, 6) kujunda esimeste sõnade kasutamine ja 7) laienda üksiksõna 2-3-sõnaliseks lausungiks.

Käesolev juhendmaterjal annab soovituselapse kõne arengu sobiva kõnekeskkonna kujundamiseks. Iga olulise etapi jaoks on toodud näited, mida on võimalik kohe rakendada ja teistele sarnastele olukordadele üle kanda. Lisaks juhendmaterjalis toodud teadmistele, nõuab kõne arengu hilistusega lapse kõne arendamine täiskasvanult tahtmist ja järjekindlust. Mõni laps areneb kiiremini, teisel võib väga kaua minna enne, kui ta esimesed sõnad ja lausungid ütleb. Lapse kõne toetamine võiks olla lapsega kokkupuutuvate täiskasvanute jaoks igapäeva loomulik osa.

Autor soovib kõikidele lugejatele, kes väikeste lastega tegelevad, tähelepanelikkust kõneprobleemide märkamisel ja kannatlikku meelt ning järjepidevust nende laste kõne arengu toetamisel ja suunamisel.

Lugemissoovitus

Häid mõtteid lapse kõne arengu toetamiseks saab järgmistest allikatest:

1. Eesti Logopeedide Ühing. (s.a.). *Lapse varajane kõne areng ja selle toetamine*.
<https://www.elu.ee/lapse-kone-areng/lapse-varajane-kone-arengu-toetamine/>
2. Hallap, M., & Padrik, M. (2008). *Lapse kõne arendamine: Praktilisi soovitusi kõnelise suhtlemise kujundamisel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
<https://dspace.ut.ee/handle/10062/58894>
3. Karm, S., & Kungla, K. *Soovitusi väikelapse kõne arendamiseks*. Hariduse Tugiteenuste Keskus. https://www.tugiteenused.tartu.ee/wp-content/uploads/2019/09/v%C3%A4ikelapse-k%C3%B5ne-arendamine_voldik.pdf
4. Padrik, M., & Hallap, M. (2009). Keel ja kõne. *Õppe- ja kasvatustegevuse valdkonnad*. (lk 26–43). Studium. https://oppekava.innove.ee/wp-content/uploads/2015/07/Oppevaldkonnad_Alusharidus.pdf
5. Pepper, J., Weitzman, E., & Manolson, H. A. (2004). *It takes two to talk: A practical guide for parents of children with language delays* (4th ed). Hanen Centre.

Kõne areneb koos tunnetustegevuse arenguga ja tunnetustegevuse arendamiseks saab häid mõtteid kogumikust: Strebeleva, J. (2010). *Laste arendamine ja õpetamine didaktiliste mängude abil*. Eripedagoogi käsiraamat. Atlex. <http://www.hev.edu.ee/?id=120>

Kasutatud kirjandus

- Goldin-Meadow, S. (2009). From gesture to word. *The Cambridge Handbook of Child Language* (lk 146–160). Cambridge University Press. /core/books/cambridge-handbook-of-child-language/from-gesture-to-word/D838B7857EFF7EB34C68000311BFE905
- Hallap, M., & Padrik, M. (2008). Keel ja kõne: Kuulamine ja kõnelemine, lugemine ja kirjutamine. Õppimine ja õpetamine koolieelses eas (lk 276–302). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hallap, M., & Schults, A. (2017). Eesti laste esmane sõnavara ja selle kujundamine. *Eripedagoogika*, 53, 59–66.
- Harris, M. (2004). *First Words. Cognitive and language development in children* (lk 63–106). Open University Press.
- Hawa, V. V., & Spanoudis, G. (2014). Toddlers with delayed expressive language: An overview of the characteristics, risk factors and language outcomes. *Research in Developmental Disabilities*, 35(2), 400–407. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2013.10.027>
- Hsu, H.-C., & Iyer, S. N. (2016). Early gesture, early vocabulary, and risk of language impairment in preschoolers. *Research in Developmental Disabilities*, 57, 201–210. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2016.06.012>
- Karlep, K. (1998). *Psühholingvistika ja emakeeleõpetus: [Õpik]*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/51214>
- Kuusik, Ü., Kaasik, B., Lillipuu, Ü., Seero, H.-M., & Viks, M. (2007). Väikelapse kõne, keele ja tunnetustegevuse areng.
- Kõrgesaar, H. (2009). Hoidjakeelele omastest joontest. *Oma Keel*, 19. http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2009_2/OK_2009-2_04.pdf
- MacRoy-Higgins, M., & Schwartz, R. G. (2013). Phonology and the Lexicon in Late Talkers. L. A. Rescorla & P. S. Dale (Toim), *Late Talkers. Language Development, Interventions, and Outcomes* (lk 113–128).
- MacRoy-Higgins, M., Shafer, V. L., Fahey, K. J., & Kaden, E. R. (2016). Vocabulary of Toddlers Who Are Late Talkers. *Journal of Early Intervention*, 38(2), 118–129. <https://doi.org/10.1177/1053815116637620>

- Mize, L. (2011). Teach Me To Talk: The Therapy Manual.
<https://teachmetotalk.com/product/teach-talk-therapy-manual/>
- Padrik, M. (2016). Alakõne. M. Hallap & M. Padrik (Toim), Kommunikatsioonipuuded lastel ja täiskasvanutel: Märkamine, hindamine ja teraapia: Õpik kõrgkoolidele (lk 305–335). Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Padrik, M., & Hallap, M. (2009). Keel ja kõne. Õppe- ja kasvatustegevuse valdkonnad. (lk 26–43). Studium. https://oppekava.innove.ee/wp-content/uploads/2015/07/Oppevaldkonnad_Alusharidus.pdf
- Pepper, J., Weitzman, E., & Manolson, H. A. (2004). It takes two to talk: A practical guide for parents of children with language delays (4th ed). Hanen Centre.
- Rescorla, L. A. (2013). Late-Talking Toddlers. L. A. Rescorla & P. S. Dale (Toim), Late Talkers. Language Development, Interventions, and Outcomes (lk 219–240).
- Sarapuu, K. (2020). *Juhendmaterjali koostamine 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks* [Magistritöö]. Tartu Ülikool.
- Schults, A. (2016). First words of Estonian children: Early communicative development [Thesis]. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/51571>
- Steinberg, D. D., & Sciarini, N. V. (2006). How children learn language. An introduction to psycholinguistics. (lk 3–34).
- Thal, D. J., Oroz, M., & McCaw, V. (1995). Phonological and lexical development in normal and late-talking toddlers. *Applied Psycholinguistics*, 16(4), 407–424.
<https://doi.org/10.1017/S0142716400066017>
- Tsybina, I., & Eriks-Brophy, A. (2010). Bilingual dialogic book-reading intervention for preschoolers with slow expressive vocabulary development. *Journal of Communication Disorders*, 43(6), 538–556. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2010.05.00>

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kristi Sarapuu,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose Juhendmaterjali koostamine 2-3-aastase kõnearengu hilistusega lapse suhtlemise ja kõne arengu toetamiseks, mille juhendaja on Merit Hallap, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Kristi Sarapuu

18.05.2020